

Josephus Flavius

Apión ellen,

avagy a zsidó nép ősi voltáról

2009

PROMÉTHEUSZ KÖNYVEK

HELIKON KIADÓ

A mű eredeti címe:

ΦΛΑΟΥΙΟΥ 'ΙΩΣΗΠΟΥ

ΠΕΡΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ 'ΙΟΥΔΑΙΩΝ ΚΑΤΑ 'ΑΠΙΩΝΟΣ

Görögből fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta
Hahn István

A fordítást az eredetivel egybevetette
Ritoók Zsigmond
A képeket Szabó Miklós válogatta

Josephus Flaviusnak az alexandriai Apión ellen, a zsidó nép ősi voltának bizonyítása végett írt vitairata, görög eredetiből készült magyar fordításban, sorozatunkban jelenik meg először. *A zsidó háború* és A zsidók története szerzőjének ez a kései, öregkori műve több szempontból is igényt tarthat a mai olvasó érdeklődésére. Josephus, aki első nagy művében a maga zsidó népét akarta Róma uralmával megbarátkoztatni; utolsó munkájában a görög és római világ számára akarja feltárni népének ősidők-re visszanyúló hagyományait, vallási tanításait, egy-istenhitének tisztaságát. Munkája egyszerre harcos vitairat és higgadt ismertetés, szenvedélyes védekezés és a személyeskedésig menő támadás, szorgalmas anyaggyűjtés és szellemes érvelés. Miközben eszmeileg leszámol az ókori értelemben vett antiszemitizmus képviselőinek történeti torzításaival és a zsidók egész múltját gyűlölködő módon bemutató koholmányaival, egyben felvonultatja az egész antik - az ókori egyiptomi, föníciai, mezopotámiai, görög és római - történetírásnak valamennyi, a zsidókat megemlítő közlését. Az egyiptomi Manethón és a mezopotámiai Béroszosz, a történetíró Hekataiosz és a filozófus Arisztotelész, a zsidó vallást nagyra tartó Püthagorasz és a zsidó múltat ellenségesen tekintő Apión egyaránt megszólal az ő tolmácsolásában. Így a mi számunkra Josephusnak ez a műve nemcsak az általa bemutatott, benne vitatott és cáfolt egykori gyűlölködő propagandának és érvrendszerének elsőrendű forrása, de tárháza a ma már elveszett, értékes anyagot tartalmazó ókori történeti művekből vett irodalmi részleteknek is. Jószerével Josephusnak köszönhetjük mindazt, amit ma olyan nagy fontosságú művekből ismerünk, mint amilyen Manethón görög nyelvű *Egyiptomi története*, avagy Béroszosz *Babiloni története*.

Megdöbbentőek a több mint kétévezredes gyűlölet akkori vádaskodásai; tanulságosak a más művekből vett terjedelmes idézetek; élvezetes Josephus szellemes és gunyoros, néha durva, de legtöbbször találó vitamódszere. Mindvégig lenyűgöz a ma is elevenen ható mű: egy vitatott egyéniségű szerző vitathatatlanul izgalmas vitairata.

ELSŐ KÖNYV

1. Úgy gondolom, nagy tekintélyű Epaphroditosz,[1] *Arkhaiologia* című munkámban világossá tettem a könyv olvasói számára, hogy zsidó népűnk a legősibb mind között, hogy megőrizte eredeti állagát, s elmondtam azt is, miként telepedett be jelenlegi hazánkba. Ezt az ötezer éven[2] átívelő történetet szent irataink alapján görög nyelven írtam meg. Mivel azonban úgy látom, hogy némelyek gyűlölködő rágalmainak hitelt adva sokan nem hiszik el, amit őstörténetünkre vonatkozólag megírtam, és népünk újkeletű voltának bizonyítékaként arra hivatkoznak, hogy a legnevezetesebb görög történetírók említésre sem méltattak minket: ezért úgy véltem, hogy minderről még egy-szer kell tömören írnom, egyrészt, hogy megcáfoljam gyalázóink rosszindulatát és szándékos hazugságait, másrészt, hogy eloszlassam a jóhiszeműek tájékozatlanságát, és meggyőzzem mindazokat - akik az igazat akarják tudni - a mi ősi voltunkról Állításaim tanúbizonyságául a korai történetnek a görögök által is elismert legmegbízhatóbb tekintélyeire hivatkozom majd, a minket gyalázó és rágalmazó szerzőket pedig saját írásaikból fogom megcáfolni. Igyekszem feltárni annak okait is, miért emlékezett meg népünkről a görög történetíróknak csak egy kisebb része: ugyanakkor a történetünket hallgatással nem mellőző szerzőket is ismertetem a tájékozatlanok vagy tájékozatlanságot tettetők számára.
2. Mindenekelőtt csodálkozásomnak kell hangot adnom azokkal szemben, akiknek nézete szerint, a régi dolgokat illetően, csak a görögökre kell hallgatni, csak tőlük lehet megtudni a valóságot, de sem nekünk, sem senki másnak a világon hinni nem szabad. Én úgy látom, éppen *[5 (1-5§)]* ellenkező a helyzet, ha nem alaptalan előítéletekre hagyatkozunk, hanem a valóságot a tényekből akarjuk meríteni. A görögöknél minden későn, úgyszólván „tegnap vagy tegnapelőtt" ment végbe[3] - gondolok itt a városok alapítására, mesterségek és művészetek kialakulására, s a törvények feljegyzésére: ámde mindennél később jött létre náluk a történelmi események feljegyzésével való törődés. Ezzel szemben ők maguk is elismerik, hogy az egyiptomiak, a kaldeusok[4] és föníciaiak - magunkat most nem is akarom közéjük sorolni - igen ősi és szilárd hagyománnyal rendelkeznek. Mind e népek a környezet romboló hatásának a legkevésbé kitett térségeken élnek, és maguk is nagy gondot fordítottak arra, hogy a náluk történt események egyikét sem hagyják feledésbe merülni, hanem mindezeket folyamatosan, hivatalos feljegyzésekben a leg-bölcsebbek által örökítették meg. Ezzel szemben Hellasz lakóit számtalan csapás érte, melyek a múlt emlékét kitörölték; mivel pedig egyre-másra új életformákat hoztak létre, minden nemzedék úgy érezte: vele és általa kezdődött minden; továbbá későn és nehezen sajátították el a betűvetést. Azok legalábbis, akik ennek ismeretét a legkorábbi időre teszik, azzal büszkélkednek csupán, hogy a föníciaiaktól, éspedig Kadmosztól vették át az írást. De még ebből az időből fennmaradt feljegyzést, templomi vagy állami feliratot sem tudna senki felmutatni. Ezért támadt később nagy bizonytalanság és vita a tekintetben, vajon a Tróját oly sok éven át ostromlók tudtak-e írni; és inkább az az igaz nézet az uralkodó, hogy nem ismerték az írás jelenleg használatos formáját. Egyáltalán: a görögöknél nincs egyetlen írásmű sem, amely biztonsággal Homérosz költészeténél korábbinak lenne mondható; a költő maga nyilvánvalóan később élt a trójai eseményeknél is - úgy mondják -, és ő sem írott formában hagyta hátra műveit; ezeket a szóban tovább hagyományozott énekeket csak később szerkesztették egybe - innen ered számos ellentmondásuk is. Első történetíróik mindenesetre - gondolok itt a milétoszi Kadmoszra, az argoszi *[6 (5-13 §)]* Akuszilaoszra[5], és akiket utánuk csak megemlítenek - röviddel a perzsáknak Hellasz elleni támadása előtt éltek. Másfelől pedig azok, akik a görögök közt először elmélkedtek az égi és isteni dolgokról, mint pl. a szüroszi Pherekűdész, Püthagorasz és Thalész[6], mindenkinek egyöntetű véleménye szerint kevéske írásműveikben is az egyiptomiak és kaldeusok tanítványai voltak - pedig hát a görögök őket tekintik a legősibbeknek, és még a nekik tulajdonított írásművek hitelességében is kételkednek.

3. Hogyne lenne hát értelmetlen a görögök önteltsége, hogy - úgymond - ők egyedül ismerik az őskort, és ők hagyományozzák az erről szóló tiszta és teljes igazságot. Pedig akárki magukból ezekből a történetírókból könnyen megtudhatja, hogy szinte semmit sem jegyeztek fel szilárd ismeretek alapján, hanem csak aszerint, ahogy ki-ki elképzelte a történeteket. Műveikben ugyanis legtöbbször kölcsönösen egymást cáfolják, és nem haboznak ugyanazon dolgokról a

legellentétesebb módon nyilatkozni. Fölös munkát végeznék, ha a nálam tájékozottabbakat akarnám kioktatni arról, mi mindenben tér el Hellanikosz[7] Akuszilaosztól a genealógiákat illetően, hányszor igazítja helyre Hésziodoszt Akuszilaosz, mily módon bizonyítja rá Ephorosz[8] Hellanikoszra lépten-nyomon a hazudozásait, hogyan cáfolja viszontEphorosztTimaiosz[9], Timaioszt az ő utódai, Hérodotoszt[10] pedig mindenki. Ami Szicília történetét illeti: Timaiosz nem hajlandó egyetérteni többek között Antiokhosszal, Philisztosszal és Kalliasszal[11]; hasonlóképpen állnak egymással szemben Attika történetét illetően az atthidográfusok[12]; s nem egyeznek egymással Argosz történetének kérdéseiben Argosz történetének feldolgozói sem. Szólni sem érdemes az egyes városok és rövidebb időszakok krónikásairól, hiszen még a perzsa háborút és egyes eseményeit illetően sem egyeznek egymással a legnevesebb szerzők; vannak, akik még Thuküdidészt[13] is valótlansággal vádolják, holott ő tűnik saját kora legpontosabb történetírójának. *[7 (15-18 §)]*

4. Ezeknek az ellentmondásoknak alkalmasint számos más okát is felfedhetnék a kutatók (ha akarnák) - én magam két, alant felsorolandó körülménynek tulajdonítom a legnagyobb jelentőséget. Először azt említem, amelyet fontosabbnak érzek. Az a tény, hogy a görögök nem törekedtek kezdettől fogva a mindenkori eseményekről hivatalos feljegyzéseket készíteni: ez adott leginkább lehetőséget a tévedésre, s alkalmat a valótlan állításokra mindazok számára, akik a későbbi időkben a régi dolgokról valamit is írni akartak. Nemcsak a többi görög város hanyagolta ugyanis el a feljegyzések készítését - de még Athénban sem találjuk nyomát az ilyesminek, holott ők őslakóknak[14] és a műveltséggel kiváltképpen törődőknek vallják magukat. Ők maguk azt állítják, hogy legrégebbi hivatalos feljegyzéseik Drakónnak[15] a gyilkosságról szóló törvényeit tartalmazzák - tehát olyan emberét, aki nem sokkal Peiszisztratosz türannisza[16] előtt élt. Érdemes-e ezek után szót ejteni az arkadiaiakról, akik ugyancsak büszkén emlegetik ősi voltukat, holott a későbbiek során is csak nagy nehezen ismerték meg az írást?!

4. Mivel tehát semmi olyan feljegyzés nem áll rendelkezésre, amely a megismerésre vágyókat útba igazítaná s a hazugokat leleplezné: ebből a tényből fakadt a történetírók számos nézeteltérése. Ehhez azonban egy másik okot is hozzá kell tenni: akik írásra szánták rá magukat, nem az igazságra törekedtek - bár ezt mindig siettek bejelenteni céljuk gyanánt -, hanem szavaik erejét akarták felmutatni. Amely területen vetélytársaikat felülmúlni remélték, mindig ahhoz ragaszkodtak; így fordultak egyesek a mítoszok elbeszélése felé, mások a tetszés elnyerése végett egyes városokat vagy uralkodókat magasztaltak; ismét mások viszont az egyes történeti tettek és történetírók lejáratásával véltek hírnévre vergődni; egyszóval állandóan azt tették, ami pontosan az ellenkezője a történetírás feladatának. Mert a történetírás igazságának bizonyítéka az, ha ugyanazokról a dolgokról mindenki ugyanazt *[8 (19-26 §)]* állítja és írja: ők pedig azt hiszik, hogy akkor bizonyulnak mindenkinél szavahihetőbbeknek, ha ugyanazt elődeikhez képest másként írják meg. A szavak erejét és félelmetes hatásosságát illetően meg kell hátrálnunk a görög történetírók elől - azonban nem az ősidőkre vonatkozó hitelesség dolgában, legkevésbé pedig, ami minden egyes nép saját történetét illeti.

6. Egyiptomban és Babilóniában a legősibb időktől kezdve gondot fordítottak írásos feljegyzések készítésére. Ezt az előbbi országban a papok végezték, és ők elmélkedtek ezen írásokról, Babilóniában pedig a kaldeusokra bízták. A görögökkel érintkező népek közül leginkább a föníciaiak használták az írást, mindennapi gazdasági ügyeik vitelére, de nem kevésbé az őket közösen érintő események áthagyományozására. Mivel mindebben mindenki egyetért, erről többet mondani nem is szándékozom. Hogy azonban a mi elődeink is ugyanilyen - nem akarom mondani, hogy nagyobb - gondot fordítottak feljegyzések készítésére, s ezt a főpapokra és prófétákra bízták rá; hogy továbbá ezeket az írásokat napjainkig a legnagyobb gondossággal őrizték meg, és bátran merem vallani: a jövőben is fogják őrizni őket - ezt szeretném most röviden előadni.

7. Nemcsak arról van szó, hogy erre a feladatra kezdettől fogva a legkiválóbb s az Isten szolgálatának szentelt férfiakat jelölték ki; arra is volt gondjuk, hogy fenntartsák ezen papi nemzetség tiszta és érintetlen voltát.[17] A papság minden egyes tagja azonos származású asszony által nyerhet csupán utódokat, nem nézhet sem vagyonra, sem előkelő rangra; csupán a származást szabad figyelnie, s ezt a levéltári adatokból és számos tanú beidézése után kell igazolnia[18]. Ezt az előírást nemcsak Judaeában tartjuk meg, hanem mindenütt, ahol népünknek saját szervezete áll fenn s ahol a papok házasságkötésének előírásait fenntartják. Utalok például Egyiptomra, Babilóniára s a lakott *[9 (26-33 §)]* föld mindazon pontjaira, ahol a szétszóratásban a papi nemzetségből is ott élnek némelyek. Ezekről a helyekről Jeruzsálembe küldik a házasságlevelet, feltüntetve rajta a hitvestárs őseit apai ágon és a tanúk neveit. Ha háború tör ránk, miként erre már gyakran volt példa akár Antiokhosz Epiphanész betörése, akár Pompeius Magnus vagy Quintilius Varus támadása idején[19],

különösképpen pedig a mi napjainkban: az életben maradt papok a levéltárak alapján új jegyzékeket állítanak össze, és ezek alapján minősítik az életben maradt asszonyokat. Nem engedélyezik a házasságkötést az egyszer már hadifogságba esett nőkkel, mert gyanú van arra, hogy akár többször is érintkeztek idegenekkel A nyilvántartás pontosságának legfőbb bizonyítéka pedig a következő; főpapjaink nevei kétezer év óta vannak feljegyezve, amely idő folyamán mindig név szerint megnevezett fiú követte atyját. Azok, akik az elmondottakat bármi módon áthágják, sem az oltárok melletti szolgálatot nem végezhetik, sem más szent szertartásban nem vehetnek részt.

8. Ha ezek után figyelembe vesszük, hogy nálunk nem a saját szabad elhatározástól függ a feljegyzések készítése, és így közöttük ellentmondás sem lehetséges - hiszen mindent a próféták írtak meg, akik a legtávolabbi múltat is az isteni sugallatból ismerték, saját koruk eseményeit pedig, úgy, ahogy azok történtek, hitelesen adták elő -, akkor érthető, sőt szükségszerű az, hogy minálunk nem készült számtalan egymásnak ellentmondó, egymással vitázó könyv. Mindössze 22 kötet *[biblion]* az, amely az eddig eltelt idő eseményeit jegyzi fel, s amelyeket joggal tekintünk hitelesnek.

A szent könyvek[20] közül ötnek a szerzője Mózes; ezek foglalják magukba a törvényeket és a történeti hagyományokat, az emberi nem keletkezésétől egészen az ő haláláig. Ez az idő csaknem 3000 évet foglal magába. Mózes halálától Artaxerxésznek, Xerxész utódának, a perzsák királyának idejéig Mózes utódai, a próféták jegyezték fel a *[10 (33-39§)]* korukban történt eseményeket 13 könyvben. A további négy könyv Istenhez szóló himnuszokat s az emberek életmódjára vonatkozó intelmeket tartalmaz. Artaxerxész óta egészen a mi időnkig ugyancsak mindent feljegyeztek - ezeket az írásokat mégsem tartjuk az előbbiekkel azonos hitelességűeknek, mivelhogy megszakadt a próféták pontosan nyilvántartott láncolata.

A gyakorlat mutatja meg, miként közeledünk mi saját írásainkhoz. Bár roppant idő telt el azóta, sem hozzátenni, sem elvenni belőlük, sem megváltoztatni bármit is nem merészelt senki, mert minden zsidóban már születésétől fogva benne gyökerezik az a meggyőződés, hogy ezek Isten végzései *[dogmata]*, hozzájuk kell ragaszkodni s értük szükség esetén örömest meg is halni. Sokan gyakran láthattak is olyan hadifoglyokat, akik kínzást és mindenféle halálnemet inkább vállaltak a színházakban, semhogy egyetlen szót is mondtak volna a törvényekkel és a hozzájuk tartozó iratokkal szemben!

Akad-e akár egyetlen görög ember, aki ugyanezt vállalná a saját ügyéért? Hiszen ők még a legkisebb anyagi áldozatot sem hoznák még azért sem, hogy megmentsék a megsemmisüléstől akár a teljes irodalmukat! Ők ugyanis ezeket az alkotásokat csak afféle szófia-beszédnek tekintik, melyeket íróik tetszés szerint kitaláltak. Ezt joggal gondolják a régi írókról is, napjainkban pedig éppenséggel azt is tapasztalhatjuk, hogy némelyek olyan dolgokról mernek irkálni, melyekben ők maguk nem vettek részt, és azt a fáradságot sem vették, hogy tájékozódjanak a dolgokat ismerőktől. Legutóbb is a nemrég nálunk kitört háború történetét némelyek úgy írták meg, hogy sem a helyszínen nem jártak, közelébe se vetődtek azoknak az eseményeknek, hanem hallomás alapján egyet-mást összetákoltak, mint akik megrészegedtek saját művüktől, és szemtelenül gyalázták a történetírás nevét. *[11 (40 -45 §)]*

9. Én azonban arról az egész háborúról egészében és részleteit illetően is az igazsághoz hű feljegyzést készítettem, hiszen magam jelen voltam minden eseménynél. Én voltam hadvezére azoknak, akiket mi galileaiaknak nevezünk, mindaddig, amíg lehetséges volt ellenállni, majd fogságba kerülve rabként éltem a rómaiaknál. Vespasianus és Titus[21] őrizet alatt tartottak és mindig ragaszkodtak jelenlétemhez; kezdetben bilincsekben voltam, később azonban ettől megszabadultam, majd Titusszal együtt Alexandriából Jeruzsálem ostromára indultam. Nincs egyetlen olyan esemény sem, amelyről ezen időszakban nem szereztem volna tudomást. A rómaiak táborában történteket mint szemtanú, gondosan feljegyeztem, és én voltam az egyetlen, aki megértette a szökevények jelentéseit. Ezt követően Rómában immár nyugalmas körülmények között rendelkezésemre állt minden ügyirat és néhány segítőtárssal, akik a görög nyelvű megfogalmazásban működtek közre, végül is elkészítettem az eseményekről szóló beszámolómat. Olyannyira meg voltam győződve igazamról, hogy mindenki más előtt a háború fővezéreit, Vespasianust és Titust merészeltem tanúságra hívni. Elsőnek ne-kik adtam ezért át az egyes könyveket, őket követően számos, a háborúban részt vett római személynek, s a mieink közül is többeknek adtam el az egyes példányokat, köztük görög műveltségűeknek is. Közéjük tartozik Juliosz Arkhelaosz, a nagytekintélyű Herodes és maga a nagyszerű Agrippa király[22]. Ők mind tanúságot tettek arról, hogy lelkiismeretesen ragaszkodtam az igazsághoz, holott nem olyan emberek, akik tettetnének vagy hallgatnának akkor, ha tájékozatlanságból vagy részrehajlásból bármit is eltorzítanék vagy elhallgatnék a történtekből.

10. Akadtak viszont hitvány emberek, akik történelmi művemet rágalmazni merészelték, s úgy tüntették fel, hogy csupán jutalomért írt gyerekes iskolai dolgozat[23]. Gyalázatos vád és rágalom ez! Tudniuk kellene, hogy aki azt ígéri, hogy tényekkel ismertet meg másokat, annak *[12 (47-53 §)]* elsősorban magának kell ezeket pontosan megismernie, éspedig vagy a történteknél való jelenléte, vagy jól tájékozottak közlése alapján. Úgy gondolom, mindkét történelmi művemben teljes mértékben eleget tettem ennek a követelménynek. *Arkhaiologiá*mat, miként már közöltem, a szent iratok értelmezése alapján írtam meg, hiszen származásomnál fogva pap voltam és járatos ezen iratok tudományában[24]. A háború történetét pedig úgy írhattam meg, hogy sok eseménynek részese, a legtöbbnek szemtanúja voltam, s az akkor elhangzott szavak és véghezvitt dolgok közül nem volt, amit nem ismertem volna. Hogyne kellene hát arcátlanoknak minősítenem azokat, akik kétségbevonni merészelték szavahihetőségem! Az ilyenek, bárha azt állítják, hogy hozzáfértek a császárok idevonatkozó feljegyzéseihez[25] - akkor sem voltak ott a másik oldalon harcolók között, a mi dolgainknál.

11. Erre a kitérőre az késztetett, hogy megbélyegezzem azok lelkiismeretlenségét, akik azt hirdetik minden alap nélkül, hogy ők történelmet írnak. Miután tehát - megítélésem szerint - kellően megvilágítottam azt a tényt, hogy a régmúlt dolgok feljegyzése otthonosabb a barbárok, mint a görögök körében, most elsősorban azokkal akarok röviden szembeszállni, akik népünk szervezetének létrejöttét kései eredetűnek tüntetik fel annak alapján - hogy, mint ők mondják - a görög történetírók rólunk semmilyen említést nem tesznek. Ezt követően népünk ősi voltának bizonyítékait idegen népek irodalmi adatai alapján fogom az olvasó elé tárni, és végül leleplezem rágalmazóink gyalázkodó kijelentéseinek teljes alaptalanságát.

12. A mi országunk nem fekszik a tenger partján, mi nem kedveljük a távolsági kereskedelmet és az ennek révén kialakuló idegen kapcsolatokat. A mi városaink távol épültek a tengertől, és mivel termékeny földet kaptunk osztályrészül, főként ezt műveljük. Legnagyobb büszkeségünk: gyermekeink nevelése, a törvények megtartása, a *[13 (53-60 §)]* bennük ránk hagyományozott erkölcsi parancsok teljesítését pedig életünk legfontosabb feladatának tekintjük. Ha az imént felsoroltakhoz még hozzávesszük különleges élet-berendezésünket, nyilván semmi sem hozott minket kapcsolatba a régi időkben a görögökkel, mint akár az egyiptomiakat a kivitel és a behozatal, vagy Fönícia tengerparti részének lakóit az árucsere és a kölcsönös gazdagodás vágyából táplálkozó kereskedelem. Más népektől eltérően a mi őseink kalózkodáshoz sem folyamodtak és zsákmány-szerző háborút sem indítottak soha, bár országunk nem volt híján vitéz harcosok tízezreinek. Így történhetett az, hogy a föníciaiak kereskedelmi céllal a görög vizekre hajóztak, korán ismertté váltak, általuk meg az egyiptomiak és mindazon népek, akiknek áruit ők - átkelve a hatalmas tengereken - a görögök felé közvetítették. Ezt követően lettek ismertté a médek és perzsák, mint Ázsia urai; a perzsák még az ő földrészükre is átkeltek hódító céllal. A thrákokat a közvetlen szomszédság tette ismertté, a szkítákat pedig a Pontoszon való hajózás. Általánosságban fogalmazva: valamennyi tengerparti népről, akár nyugaton élt, akár keleten, könnyebben szereztek tudomást a történetírók, míg a tengertől távolabb lakók legtöbbnyire ismeretlenek maradtak. Úgy tűnik: ez a szabály Európára is vonatkozik, hiszen Róma városáról, bármily nagy hatalmat szerzett és bármennyi nagy haditettet hajtott végre, nem tesz említést sem Hérodotosz, sem Thukküdidész, sem egyetlen kortársuk; és csupán későn és vontatottan jutott el a görögökhöz Róma hírneve. A keltákról és ibérekről oly keveset tudtak még a legalaposabbnak tartott történetírók is, hogy egyikük, Ephorosz, az egész Ibér-félszigetet, a nyugatnak ezt a jelentékeny részét egyetlen városnak képzeli, és olyan szokásokat merészeltek lakóinak tulajdonítani, amelyek soha érvényben nem voltak és minden alapot nélkülöznek. Mindennek a tájékozatlanságnak oka e népek túlzott elszigeteltsége. Annak pedig, hogy annyi valótlanságot írtak róluk össze, talán az lehet az oka, hogy többet nyomoztak *[14 (60-68 §)]* ki, mint mások. Miért kellene tehát csodálkoznunk azon, hogy a mi népünk sem vált közismertté, és nem adott alkalmat a történelmi művekben való megemlítésre, amikor oly távol lakunk a tengertől, és ilyen sajátos életmódot választottunk magunknak?[28]

13. Tegyük fel, hogy a görögökről be akarnánk bizonyítani: nem ősi nép, és e célból a mi feljegyzéseink hallgatására hivatkoznánk. Nem válnánk-e ily módon nevetség tárgyává? Akkor bizonyára ők élnének az imént felsorakoztatott érvekkel, és saját ősi voltuk bizonyítékául a hozzájuk közel lakó népek tanúságára hivatkoznának. Nos hát: én is erre teszek most kísérletet. Elsősorban az egyiptomiak és föníciaiak közléseire óhajtok hivatkozni, akiknek tanúságát senki sem gyanúsíthatja azzal, hogy nem igaz, hiszen, mint közismert, az egyiptomiak mindnyájan, a föníciaiak közül pedig a türosziak: ellenségeink. A kaldeusokról ezt már nem merném állítani, mivelhogy ők a mi népünk távoli ősei és a rokonság miatt[27] írásaikban többször tesznek említést a zsidókról. Miután majd

előhoztam ezeket a bizonyítékaimat, felsorolom azokat a görög történetírókat is, akik említést tettek a zsidókról, hogy gáncsoskodó ellenfeleinket ettől a kifogástól is megfosszam.

14. Kezdem az egyiptomi iratokkal. Az eredeti szövegeket nem tudom idézni, de rendelkezésemre áll Manethón[28], egyiptomi származású és görög műveltségű író műve, hiszen görög nyelven írta meg hazája történetét az ottani szent feljegyzések alapján - saját állítása szerint úgy, hogy azokat csak lefordította. Gyakorta cáfolja Hérodotosz egyiptomi tárgyú közléseit, mint aki tájékozatlansága miatt valótlanságokat állított. Nos, ez a Manethón *Egyiptomi történeté*nek II. könyvében a következőket mondja rólunk; szövegét szó szerint idézem, mintha őt magát állítanám elő tanúként.

"*Tutimaiosz*[29]: ő alatta - miért, miért nem - ránk *[15 (68-75 §)]* zúdult az isten haragja, és váratlanul Kelet felől hitvány népek kaptak bátorságra országunk megtámadására, és könnyedén, harc nélkül meghódították azt, az ország vezetőit kiirtották, majd kegyetlenül felégették a városokat, feldúlták az istenek szentélyeit, a teljes lakossággal ellenséges módon bántak el, egy részüket megölték, másoknak gyermekeit és asszonyait rabszolgasorba hurcolták. Végül még királyt is választottak a maguk köréből, akinek neve *Szalitisz*[30] volt. Székhelyét Memphiszben ütötte fel, megadóztatta Felső- és Alsó-Egyiptomot, s a megfelelő pontokon helyőrséget helyezett el. Főként a keleti országrészt erősítette meg, mert előre látta, hogy az asszírok egykor még nagyobb erőre kapnak, és királyságára áhítozva megkísérelhetik a támadást. Talált is a Szethroisz nomoszban[31] egy megfelelő várost, keletre a Bubasztisz folyóágtól; a város neve egy ősi vallási hagyomány alapján Avarisz[32] volt. Ezt újraalapította, falakkal megerősítette és nagy tömegű, mintegy 240 000 fős hadsereget helyezett el benne őrségnek. Ettől fogva minden nyáron itt székelt, s részben katonáinak gabonát és zsoldot osztott, részben a külső ellenség megfélemlítése végett itt végeztetett hadgyakorlatokat. Tizenkilenc évi uralkodás után hunyt el; utódának neve Béón volt, s ez 44 évig kormányzott, majd Apakhnasz következett 36 éven és 7 hónapon keresztül; utóda Apóphisz 61 évig, az őt követő Iannasz 50 évig és egy hónapig uralkodott, végül Asszisz zárta a sort 49 évig és 2 hónapig tartó uralmával[33]. Ez a hat király a hódító népből származott, ők voltak közülük az első uralkodók, legfőbb és egyre hevesebb vágyuk pedig Egyiptom népének gyökeres kiirtása. Magát a népet hükszósznak nevezték, ez annyit jelent: királypásztorok. Egyiptom szent nyelvén ugyanis *hük* - királyt jelent. *Szósz* - pásztort, ill. a mindennapi beszédben ennek többesét is; ebből a szóösszetételből ered a *hükszósz* elnevezés. Némelyek véleménye szerint arabok voltak." (Egy másik kéziratban azt láttam, hogy a *hük* szó nem királyokat, hanem ellenkezőleg, hadifogoly pásztorokat jelent. Egyiptomi nyelven *[16 (75-83 §)]* a *hük* és a hehezett *hak* szó kifejezetten hadifoglyokat jelent[34]. Ezt a magyarázatot hitelesebbnek, és a régi történeti tényekkel egybehangzóbbnak tartom.)

Ezek az előbb említett pásztor-királyok és utódaik Manethón szerint 511 éven át uralkodtak Egyiptom felett. Ezután azonban, ugyancsak az ő közlése szerint, „Thébaisznak és Egyiptom más kerületeinek királyai fellázadtak a pásztorok ellen, és kemény, hosszadalmas háborút vívtak velük. Egy Miszphragmutoszisz[35] nevű király alatt végül vereséget szenvedtek a pásztorok, Egyiptom nagy részéből kiszorultak és egy kb. tízezer arura[36] területű földön sáncolták el magukat. A térség neve Avarisz volt. Manethón szerint az egészet erős és magas fallal vették körül a pásztorok, hogy biztonságban őrizhessék javaikat és zsákmányukat. Miszphragmutoszisz fia, Thummoszisz[37] mégis vállalkozott a térség megostromlására, és 480 000 főnyi seregével a falak elé vonult. Végül lemondott az ostromról, és olyan feltételekben egyezett meg a pásztorokkal, hogy azok elhagyják Egyiptomot, és bántatlanul távozhatnak, ahova csak akarnak. Ők tehát a megegyezés alapján teljes háznépükkel - nem kevesebb mint 240 000 fő! - és vagyonukkal egyetemben Egyiptomból a sivatagon át Szíriába vonultak. Itt azonban, félve az asszírok hatalmától - akkor ők voltak ugyanis egész Ázsia urai -, a most Judaeának nevezett területen várost alapítottak, amely elég nagy kellett hogy legyen ekkora tömegű ember számára: neve pedig Hieroszolüma [Jeruzsálem] lett."

*Egyiptomi történeté*nek egy másik könyvében Manethón azt is közli, hogy ez a „pásztorok"-nak nevezett nép az ő szent könyveikben mint rabnép kerül említésre. Ez a megállapítása helyes. Legtávolabbi elődeinknél ugyanis a pásztorkodás ősi foglalkozás volt, s mivel nomád életet éltek, így pásztoroknak is hívták őket. Az egyiptomi források nem alaptalanul nevezik őket foglyoknak is - hiszen ősünk, József, Egyiptom királya előtt fogolynak vallotta magát, és testvéreit később a király engedélyével költöztette Egyiptomba. Mindezeket a kérdéseket a későbbiek során óhajtom részletesebben elemezni. *[17 83-92 §)]*

15. Jelenleg azonban még csak ősi voltunknak egyiptomi tanúbizonyságait sorolom fel, s ezért megint Manethón időrendi adatait írom ki. Szó szerint ez olvasható a művében:

„Miután a pásztorok népe Egyiptomból Jeruzsálembe távozott, az őket kiűző Tethmoszisz király ezt követően még 25 évig és 4 hónapig uralkodott. Halála után fia, Khebrón követte 13 évig, majd Amenóphisz következett 20 évig és 7 hónapig, őt nővére, Amesszész követte 21 éven és 9 hónapon át, majd sorra: Méphrész 12 év és 9 hónapon, Méphramuthoszisz 25 év, 10 hónapon, Thmószisz 9 év, 8 hónapon, Amenóphisz 30 éven és 8 hónapon át, Hórosz 36 éves és 5 hónapos uralommal, utána lánya, Akenkhérész 12 évig és 1 hónapig uralkodott, majd az ő fivére Rathótisz 9 éven át. Ezután sorra: Akenkhérész 12 év 5 hónap; II. Akenkhérész 12 év 3 hónap; Harmaisz 4 év 1 hónap; Ramesszész 1 év 4 hónap; Harmesszész-Miamun 66 év 2 hónap; Amenóphisz 19 év 6 hónap. Az ő utóda, Szethósz, más néven Ramesszész, lovas sereget és hadiflottát szervezett, testvérét, Harmaiszt Egyiptom helytartójává tette, és felruházta csaknem a teljes királyi hatalommal: csupán azt kötötte ki, hogy diadémot nem viselhet, a királynén, gyermekei anyján gyalázatot nem követhet el, és tartózkodjék a király ágyasaitól is. Ő maga pedig Küprosz és Fönícia ellen vonult, majd az asszírokat és a médeket támadta meg, és részben fegyveres erővel, részben azonban harc nélkül, pusztán a hatalma által keltett félelem révén, alattvalóivá tette őket. Ezeken a sikerein bátorságra kapva, még merészebb módon bejárta Kelet térségeit, és meghódította városait és földjeit. Közben jókora idő telt el; otthon hagyott testvére, Harmaisz pedig gátlástalan módon mindannak ellenkezőjét mívelte, amit bátyja meghagyott neki: a királynét erőszakosan magáévá tette, az ágyasokat is állandóan magának sajátította ki, végül pedig barátainak tanácsára felvette a diadémot is, s ezzel fellázadt testvére ellen. Egyiptom szentélyeinek főfelügyelője azonban mindezt leírta, levélben elküldte *[18 (93-101 §)]* Szethósznak, s ily módon feltárt neki mindent, közelebbről öccse, Harmaisz lázadását. Szethósz tüstént visszatért Péluszionba, és visszaszerezte királyságát. Az országot ettől fogva az ő nevéről: Aigüptosznak nevezte." (Azt mondja ui., hogy Szethósznak másik neve Aigüptosz volt, testvéréé, Harmaiszé pedig: Danaosz.)[38]

16. Ezeket közli tehát Manethón. Az elmondottak alapján világos, hogy ha a közölt évek szerinti időt összeszámláljuk, akkor az úgynevezett pásztorok, a mi őseink, 393 évvel annak előtte hagyták el Egyiptomot és telepedtek meg hazájukban[39], hogy Danaosz Argoszba érkezett. Márpedig őt az argosziak legkorábbi ősüknek tekintik. Két nagy jelentőségű tanúság található tehát a mi javunkra Manethón *Egyiptomi történeté*ben: először is az, hogy máshonnan költöztünk Egyiptomba; másodsorban pedig: onnan való távozásunk oly roppant időtávolságban történt, hogy csaknem ezer évvel előzte meg az Ílion körüli eseményeket. Azokról a további dolgokról azonban, melyekről Manethón is megvallja, hogy nem az egyiptomi feljegyzésekből, hanem névtelenül fennmaradt mitikus hagyományokból merítette őket: később szólok majd, ezeket pontról pontra megcáfolom, és kimutatom szavainak megbízhatatlan és hazug voltát.

17. Ezek után át óhajtok térni a föníciai feljegyzéseknek[40] népünkre vonatkozó közléseire, hogy az ezekben található tanúságtételeket is előterjesszem. Türosz népe nagyon is régóta, hivatalos iratokban, jegyezte fel és igen gondosan megőrizte mindazt, amit a náluk történt vagy a más népekkel való viszonyukban tett dolgokból említésre méltónak ítéltek. Ezekben van megírva, hogy Salamon király Jeruzsálemben szentélyt épített, pontosan 143 évvel és 8 hónappal annak előtte, hogy a türosziak megalapították Karthagót[41]. Megvolt a jó okuk arra, hogy templomunk építését saját krónikáikban is megemlítsék. Ugyanis Híram <Eirómosz>, Türosz királya atyai örökségként ápolta *[19 (101-110 §)]* a barátságot a mi Salamon királyunkkal[42]. Osztotta barátja becsvágyó törekvéseit, amidőn Salamon építkezésének pompájára 120 arany talentumot ajándékozott neki , és a Libanon-hegység legszebbik erdőségét kivágatva a fát elküldte neki a tetőzet céljaira. Ajándékait Salamon sok mindennel viszonozta, és többek között földet is ajándékozott neki Galileának Khabulon nevű részében. Barátságuknak legfontosabb fenntartó kapcsa azonban a bölcsesség iránti közös vágyuk volt. Gyakran küldtek egymásnak találós kérdéseket azzal, hogy a másik oldja meg; ebben Salamon volt a különb és más tekintetben is ő a bölcsebb. Türoszban mindmostanáig őriznek számos olyan levelet, melyet ők egymáshoz intéztek.

Annak bizonyítására, hogy a türoszi feljegyzésekről szóló közléseimet nem magam találtam ki, tanúul hozom fel Diosztot, a föníciai történelem alapos és megbízható kutatóját. Ő *Föníciai történelmé*ben az alábbiakat írja[43]:

"Abibal halála után fia Híram <Eirómosz> vette át az uralmat. Feltöltötte a város keleti területeit és ezzel megnövelte kiterjedését. Zeusz Olümpiosz szentélyét, amely mindaddig magában állt egy szigeten, egy töltés építése által összekötötte a várossal, arany szobrokkal díszítette, s felmenvén a Libanon-hegységbe, fákat vágott ki a szentélyek céljaira. Jeruzsálem királyáról, Salamonról azt re-

gélik, hogy Híramnak rejtvényeket küldött és hasonlókat kért tőle, azzal, hogy aki a másik rejtvényét nem tudja megoldani, ajándékot köteles adni. Híram egyetértett ezzel, de mivel nem tudta megoldani a rejtvényeket, nagy pénzeket fizetett. Utóbb azonban egy türoszi ember, Abdémun megoldotta a feladott rejtvényeket, és maga is adott fel olyan találós kérdéseket, melyekre Salamon sem tudott válaszolni, és így ő még többet fizetett vissza Híramnak." Diosz tehát megerősíti korábbi megállapításaimat. *[20 (110-115 §)]*

18. Ehhez hozzáteszem az epheszoszi Menandrosz közléseit. Ez a történetíró feljegyezte valamennyi király viselt dolgait, akár hellén, akár barbár volt, és gondja volt arra is, hogy mindegyikük történetét az eredeti iratok alapján tanulmányozza. Türosz királyainak ismertetése során, amikor Hiramra került a sor, ezeket írta róla:

„Abibal halála után fia, Híram vette át a királyságot, aki 53 évet élt, ebből 34 évig uralkodott. Ő töltötte fel az ún. »széles térséget«; ő ajánlotta fel a Zeusz szentélyében felállított arany oszlopot, majd elment a Libanon-hegység ormait borító erdőkbe, és cédrusfát vágatott ki a szentélyek tetejének befedésére. A régebbi szentélyek lebontása után új templomokat emelt Héraklész és Astarte tiszteletére; először a Héraklész-templom építését fejezte be Peritiosz hónapban[44]. Háborút is indított Utica lakói ellen, akik megtagadták az adó fizetését, és csak a teljes győzelem után tért haza. Az ő idejében élt Abdémun, egy ifjú ember, aki képes volt megoldani mindazokat a találós kérdéseket, melyeket Salamon, Jeruzsálem királya vetett fel."

Ezen király uralkodásától Karthagó alapításáig terjedő időt az alábbi módon lehet kiszámítani:

Híram halála után királyságát fia, Balbazer örökölte, aki 43 évet élt és 17 évig uralkodott; az ő utóda fia, Abdastart <Abdasztratosz>, aki 39 évet élt, és 9 évig uralkodott. Halálát dajkájának négy fia okozta, akik összeesküdtek ellene, s közülük a legidősebb Methusastart <Methuszaszt-ratosz>, Deleastart <Delaiasztratosz> fia 54 évig élt, és 12 évet uralkodott. Őt öccse követte, Astarim <Asztarümosz>, aki 58 évig élt, és 9 évig volt király. Ezt saját testvére, Phellész ölte meg, s átvéve az uralmat, mindössze nyolc hónapig uralkodott 50 évig tartó életéből; őt Ithobal, Astarte papja ölte meg, aki 48 évig élt, és 32 évig uralkodott. Az ő utóda fia volt, Balezór, aki 45 évig élt, és 6 évig volt király. Utóda Mettén volt, aki 32 évet élt, és 29 évig uralkodott. Az ő utóda lett Pügmalión, aki 58 évet élt, 47 évig uralkodott; uralmának hetedik évében nővére elmenekült, és Libüában megalapította Karthago városát. *[21 (116-125 §)]* Összeadva tehát a Hiram uralmának kezdetétől Karthago alapításáig terjedő időt: az 155 évet és 8 hónapot tesz ki. Mivel pedig ezen király 12. évében épült fel a jeruzsálemi szentély, kiderül, hogy a szentély építésétől Karthago alapításáig 143 év és 8 hónap telt el.[45]

Mit kellene még hozzátennünk a föníciai szerzők tanúságtételéhez? Teljes egyetértésükből is kiderül közléseik igaz volta. Márpedig őseinknek a földjükre való érkezése jóval megelőzte a szentély építését, hiszen ezt csak azután építhették fel, hogy az egész országot harcban birtokba vették. Mindezt szent írásaink alapján már magam is kimutattam *Arkhaiologiá*mban.

19. Most áttérek arra, amit kaldeus szerzők írtak meg és kutattak ki rólunk, mert ez más vonatkozásban is erősen összevág a mi írásaink egyes közléseivel. Tanúm lesz Béroszosz[46], egy kaldeus származású férfiú, akit azonban a műveltek mind ismernek, mivelhogy ő tette ismertté a görögök közt a kaldeusok csillagászati és bölcselkedő műveit. Nos hát, ez a Béroszosz a legősibb feljegyzések nyomán az egykori vízözönről s az emberiség akkori pusztulásáról ugyanúgy szól, mint Mózes. Ugyanúgy mondja el a bárka történetét is, amelyben Noé, a mi népünk egyik őse megmenekült, miután az áradat Armenia hegyeinek ormáig sodorta. Ezután felsorolja Noé utódait és életéveiket, és végül eljut Nabopolasszarhoz <Nabúaplauszur>, Babilon és Káldea királyához. Az ő tetteinek ismertetése során elmondja, miként küldte fiát Nabukodonozort <Nabú-kudurri-uszur> hatalmas haderő élén Egyiptom és a mi országunk ellen - mivelhogy értesült elpártolásukról -, s hogyan győzte az le mindkettőt és perzselte fel a jeruzsálemi szentélyt, majd egész népünket száműzetésre ítélve, Babilóniába telepítette át. Így történt, hogy a város hetven éven át, Kürosz perzsa király idejéig, pusztaság maradt. Ezután elmondja a szerző Babilon királyának győzelmeit Egyiptom, Szíria, Föníca és Arábia felett, amely tetteivel felülmúlta Káldea és Babilónia valamennyi *[22 (126-133 §)]* korábbi királyát. De inkább szó szerint idézem Béroszoszt, aki a következőképpen fogalmaz:

„Amikor meghallotta Nabopolasszar, hogy Egyiptomba, Szíriába, Koilé-Szíriába és Föníciába kinevezett helytartója elpártolt tőle, ő maga már nem bírván a fáradalmakat, az ifjúsága virágában

lévő fiára, Nabukodonozorra bízva serege egy részét, őt a lázadó ellen küldte. Nabukodonozor össze is csapott a hitszegővel, legyőzte, és ezt az egész meghódított területet a saját királyi uralma alá helyezte. Történetesen úgy esett, hogy atyja, Nabopolasszar hosszú betegeskedés után éppen ekkor távozott az élők sorából, Babilon városában, 21 évi uralom után. Nabukodonozor hamarosan értesült atyja haláláról, rendezte Egyiptom és a többi meghódított terület ügyeit, a zsidó, föníciai, szír és egyiptomi hadifoglyokat egyik barátjának gondjaira bízta, hogy a nehéz fegyverzetű sereggel és a kisegítő osztagokkal vigye őket Babilóniába, maga pedig csupán néhányadmagával nekivágva az útnak, a sivatagon át ment Babilonba. Miután itt arról értesült, hogy az ügyek intézését a kaldeusok vették át, s a királyi hatalmat ezek legkülönb vezére az ő számára megőrizte, átvette atyjától örökölt teljes birodalmát Mikor a hadifoglyok megérkeztek, úgy rendelkezett, hogy Babilóniának erre legalkalmasabb részein jelöljenek ki számukra lakóterületeket. Ő maga a hadizsákmányból felékesítette Bél szentélyét és további épületeket, nagy becsvággyal helyreállította az óvárost, s a falakon kívül új városrésszel ajándékozta meg Babilont, a folyópartot feltöltötte, hogy egy jövendő ostrom esetén az ellenség ne használhassa fel a vízi utat. Továbbá három bástyával is megerősítette mind a belső várost, mind pedig a külső városrészt: a belső város bástyái égetett téglából és aszfaltból készültek, a külső városrészé vályogtéglából. Miután így méltó módon megerősítette a várost, és kapuit is templomhoz illő módon díszítette, új királyi palotát is emelt a maga számára, atyja palotájának szomszédságában. Ezeknek az épületeknek pompáját hosszadalmasan lehetne csak részletezni. Ezért elég annyit *[23 (134-140 §)]* mondani, hogy mindez a hatalmas és mindent felülmúló építkezés 15 nap alatt készült el. A királyi palotákon belül magas kőteraszokat is emelt, és ezeken - mintha csak természetes hegyek volnának - különböző fákat ültetett el; így ő hozta létre és készítette el az ún. függőkertet, mivelhogy felesége, aki Médiában nevelkedett, vágyódott szülőhazája hegyvidékének szépsége után."[47]

20. Mindezt - és ezen kívül sok mást is - így adja elő Béroszosz a fent nevezett királyról a *Káldeus történet* harmadik könyvében. Ugyanitt bírálja a görög történetírókat, akik alaptalanul úgy vélik: az asszír Szemiramisz alapította Babilont, ő hozta létre annak csodás építményeit - mert mindezt hazug módon tulajdonítják neki. Ebben a kérdésben a kaldeus írásokat kell megbízhatóknak tartanunk. A föníciaiak levéltáraiban is sok olyan feljegyzés található Babilónia királyáról, amely egybehangzik Béroszosz közléseivel, hogy ez a király hódította meg Szíriát és Föníciát. Ezekről a dolgokról lényegileg hasonló módon ír történeti művében Philosztratosz is, mikor Türosz ostromáról beszél, továbbá Megaszthenész is indiai történetének negyedik könyvében. Ebben azt akarja bizonyítani, hogy Babilónia fent nevezett királya (vitézségével és tetteinek nagyságával) még Hérakleszt is felülmúlta, mivel szerinte Libüát és Ibéria nagy részét is meghódította.[48]

Amit az imént elmondtam a jeruzsálemi szentélyről, hogy ti. a babilóniak ostroma következtében hamvadt el, s akkor kezdődött meg újjáépítése, mikor már Kürosz átvette egész Ázsia felett az uralmat - mindezt fényesen igazolja Béroszosznak alábbi közlése. Ő ugyanis műve harmadik könyvében így szól:

„Miután Nabukodonozor hozzáfogott az előbb említett fal építéséhez, ágynak esett, és elhunyt 43 évi uralom után, utóda pedig Amél-Marduk <Eveilmaradukhosz> lett. Mivel azonban ennek kormányzata törvénytelen és féktelen volt, összeesküvést szőtt ellene sógora, *[24 (140-147 §)]* Nergal-sar-uszur <Neriglisszarosz>, és meg is ölte kétévi uralom után. Ezután a merénylő Nergal-sar-uszur vette át a hatalmat, és négy évig uralkodott. Az ő fia, Labasi-Marduk <Laboszoroardokhosz> még gyermekként lett király, 9 hónapig uralkodott, de mivel már akkor is megmutatkozott rossz természete, társai összeesküdtek ellene, és agyonverték. Halála után az összeesküvők tanácskozásra ültek össze, és közös egyetértéssel Nabúnaidot <Nabonédosz>, egy babiloni embert, az összeesküvés egyik résztvevőjét tették királlyá. Őalatta építették újjá Babilonnak folyóparti falait égetett téglából és aszfaltból. Az ő uralmának 17. évében indult meg Kürosz Perzsiából hatalmas sereg élén, és fordult az egész királyság elfoglalása után Babilon városa ellen. Amikor Nabonédosz ezek után hírét vette Kürosz közeledtének, seregével ellene indult, összecsapott vele, de a csatában vereséget szenvedett, és kevesedmagával Borszippa városába zárkózott. Kürosz tehát elfoglalta Babilont, és miután parancsot adott a város külső falainak lerombolására - mivelhogy túlságosan hatékonynak és bevehetetlennek tekintette őket -, útnak indult Borszippa felé, hogy ostrom alá fogja Nabonédoszt. Mivel azonban Nabonédosz nem vállalta az ostromot, hanem még annak megkezdése előtt önként megadta magát, Kürosz emberségesen bánt vele: száműzte Babilóniából, de Karmaniában lakóhelyet jelölt ki neki. Nabonédosz tehát hátralévő életét ezen a földön töltötte el, s itt hunyt el.[49]

21. Mindez így igaz, és összhangban van szent könyveinkkel is[50]. Ezekben ugyanis az olvasható, hogy Nabukodonozor uralkodásának 18. évében dúlta fel szentélyünket, amely 50 éven át nem is létezett, majd Kürosz uralmának második évében újra megvetették alapjait, és Dareiosz királyságának 2. évében fejeződött be az újjáépítés. Mindezt kiegészítem még a föníciai feljegyzésekkel, mert bizonyítékaim bőségéből semmit sem szeretnék mellőzni. Az időrendet ők a következőképpen állapítják meg: „Ithobal király idején Nabukodonozor Türoszt 13 évig ostromolta; *[25 (147-156 §)]* utóda, Baal 10 évig uralkodott, majd bírákat választottak maguk fölé, s ezek bíráskodtak: Eknibal, Baszlekh fia 2 hónapig Khelbész, Abdaj fia 10 hónapig, Abbar főpap 3 hónapig, Muttun és Gerastart, Abdelim fia 6 évig, közben azonban egy évig király volt Balator személyében. Ezt követően Babilonba küldtek, és elhívták Mórbalt, aki négy évig uralkodott[51], halála után pedig fivérét, Híramot hívták haza - ő 20 évig uralkodott. Vele egyidőben uralkodott Kürosz a perzsák felett. - Ez az egész időszak tehát 54 évet és 3 hónapot tesz ki. Ugyanis Nabukodonozor uralkodása 7. évében kezdte meg Türosz ostromát, és Híram uralkodása 14. évében ragadta Kürosz kezébe a hatalmat. A szentélyt illetően tehát tökéletes az összhang a mi szent irataink, a kaldeusok és a föníciaiak feljegyzései között: ez egyértelmű és ellentmondásmentes tanúbizonyság népünk ősi voltáról tett megállapításaim mellett. Úgy vélem, az elmondottak - a mindenáron vitatkozni akarókat kivéve - mindenkit meggyőznek.

22. Azoknak érdeklődését is ki kell azonban elégítenem, akik a „barbár" iratokban foglaltaknak eleve nem hisznek, és csak a görög szerzőkben bíznak. Ezért most több olyan szerzőt sorolok fel, akik ismerték népünket, és alkalmilag említést is tettek róla munkáikban.[52]

Nos: a szamoszi Püthagorasz, aki régen élt, és akit bölcsessége és az istenség iránti jámborsága minden más filozófus fölé emelt, nemcsak hogy bizonyíthatólag ismerte szokásainkat, hanem igen korán nagyra is értékelte őket. Tőle magától nem maradt ugyan fenn semmilyen hiteles írás, de többen írtak róla, közülük a legnevesebb Hermipposz, a történettudomány alapos ismerője. Ő Püthagoraszról írt munkájának első könyvében elmondja, hogy egyik társának, a krotóni Kalliphónnak halála után a filozófus azt hangoztatta, hogy annak lelke éjjel-nappal vele időzik, és arra inti, hogy „ne keresse fel azt a helyet, amelyen egy szamár letérdelt, ne igyék a szomjas vizekből és óvakodjék minden istenkáromlástól". Ehhez az életrajzíró *[26 (157-164 §)]* még hozzáteszi: "És valóban, azt mondják, hogy az a férfiú sok mindent vitt át bölcseletébe a zsidók törvényeiből."

A görög poliszok körében sem volt régente ismeretlen a mi népünk, szokásaink közül sok eljutott már egyikbe vagy másikba, és méltónak tartották azokat az utánzásra. Ezt bizonyítja Theophrasztosz[53] is a törvényekről szóló művében. Azt mondja ugyanis, hogy a türoszi törvények megtiltják az idegen esküformák alkalmazását, amelyek között a *Korban*nak[54] nevezett fogadalmat is felsorolja; ez a kifejezés azonban a zsidókon kívül sehol sem ismeretes; jelentése pedig, ha a héber szót lefordítjuk: „ajándék", ti. Istennek.

A halikarnasszoszi Hérodotosz számára sem volt ismeretlen a népünk és közvetett módon meg is emlékszik rólunk. Műve II. könyvében, a kolkhisziakról szólván ezt mondja: „Csupán a kolkhisziak, az egyiptomiak és etiópok metélik körül kezdettől fogva szemérmüket. A föníciaiak és a Palesztinában lakó szírek azonban elismerik, hogy ezt a szokást az egyiptomiaktól vették át. A Thermodón és a Partheniosz folyók mentén élő szírek, továbbá a szomszédságukban élő makrónok viszont saját szavaik szerint nem régen a kolkhisziaktól vették át ezt a szokást. Az egész emberiségből csakis ezek a népek metélkednek körül, és ebben mindnyájan nyilvánvalóan az egyiptomiak példáját követik. Azt már nem tudnám megmondani, hogy az egyiptomiak és etiópok közül ki kitől vette át ezt a szokást" [Hérod. II. 104][55]. Tehát a szerző kimondta, hogy „a Palesztinában lakó szírek körülmetélik magukat" - mivel pedig Palesztina lakói közül kizárólag a zsidók követik ezt a szokást, ő a zsidókról való ismeretei alapján szólhatott minderről.

Khoirilosz[56], a régmúltban élt költő is megemlíti népünket, mint a perzsa Xerxész király szövetségesét a Hellasz elleni harcban. Miután ugyanis a sereg valamennyi népét felsorolta, a miénket is megemlíti az alábbi szavakkal: „... mellettük - különös látvány -, csudanép vonulása: *[27 (164-173 §)]* / ajkukról Fönícia népének szava csendül, / távoli téres tó, Szolümosz hegység a hazájuk, / körbe nyírott, sűrű hajukat fésű sose látta, / s füstben aszalt lófejnek nyúzott bőre a díszük..." Úgy vélem, mindenki számára nyilvánvaló, hogy a költő mirólunk szól: a Szolümosz hegyek a mi országunkban találhatók és ugyanitt terül el az Aszfalt-tó [a Holt-tenger] is - ez ugyanis Szíria minden tavánál szélesebb és nagyobb felületű.

Khoirilosz tehát ily módon emlékezett meg rólunk. Hogy azonban nemcsak ismerték a zsidókat, hanem a görög népnek nem elhanyagolható személyiségei, sőt a bölcselet csodált mesterei, nagyra is becsülték netáni zsidó ismerőseiket, könnyen kimutathatom. Klearkhosz[57] egyike volt Arisztotelész tanítványainak, aki semmiben sem maradt el a többi peripatetikus gondolkodó mögött. Ő *Az álomról* szóló művének első könyvében említi, hogy mestere, Arisztotelész egy zsidó emberről a következőket mondta, s a szavakat magának Arisztotelésznek a szájába adja:

„Hosszadalmas lenne erről az emberről mindent elmondani; nem szófecsérlés azonban ismertetni bámulatraméltó és nemkülönben filozofikus vonásait. Minden esetre figyelmeztetlek, Hüperokhidész - így szólt -, hogy amit elmondok, szinte álomnak tűnik. Erre Hüperokhidész tiszteletteljesen így válaszolt: Éppen ezért lessük mindnyájan szavaidat! - Nos hát - folytatta Arisztotelész -, a retorika szabályai szerint mindenekelőtt a nemét kell meghatároznunk, híven az előadás mestereinek útmutatásaihoz. - Mondd el hát úgy - szólt Hüperokhidész -, ahogy jónak látod. - Nos - folytatta Arisztotelész -, az illető neme: Koilé-Szíriából való zsidó. A zsidók pedig az indiai bölcsek leszármazottai; a filozófusokat ugyanis Indiában Kalanoszoknak[58], Szíriában pedig Iudaioszoknak [zsidóknak] nevezik; nevük lakóhelyükből ered, az általuk lakott ország neve ugyanis: Judaea. Fővárosuk neve roppantul furcsán hangzik, úgy hívják: Hieruszalémén. Nos, ez az ember több barátja társaságában az ország *[28 (173-180 §)]* belső részei felöl éppen a tengerpart felé igyekezett: és nemcsak beszédje volt görög *[hellénikosz]*, hanem lelke is az volt. Ázsiai tartózkodásunk idején többször szóba elegyedett velünk és más tudós emberekkel, hogy megismerje a görög bölcsességet. Mikor azonban számos művelt ember társaságában volt, inkább ő adott át a saját szellemi értékeiből." Arisztotelésznek ezt az elbeszélését olvashatjuk tehát Klearkhosznál. A szerző még megemlíti az illető zsidó embernek bámulatos állhatatosságát és egész életvitelében megnyilvánuló józanságát. Aki érdeklődik, az idézett könyvben többet is olvashat minderről - én nem óhajtok a szükségesnél hosszadalmasabban idézni. Klearkhosz persze csak egy kitérő keretében mondta el ezeket, hogy rólunk így megemlékezzék, hiszen munkája egészen más tárgyról szól. Az abdérai Hekataiosz[59] azonban, ez a filozófiában és a gyakorlati életben egyaránt kitűnő férfiú, Nagy Sándor kortársa és a Lagida Ptolemaiosz király kíséretének tagja, már nemcsak futólag szólt rólunk, hanem önálló könyvet tett közzé *A zsidókról* címmel. Ennek néhány közlését szeretném röviden ismertetni. Először is közlöm azt, mikor élt. Említést tesz a gázai csatáról Ptolemaiosz és Démétriosz között[60], amelyet Nagy Sándor halála után 11 évvel vívtak meg, Kasztór megállapítása szerint a 117. olimpiai évben. Ezen olimpiai év eseményeinek sorában közli a következőt: „Ekkor győzte le Ptolemaiosz, Lagósz fia Gáza mellett Démétrioszt, Antigonosz fiát, akit Poliorkétésznek [város-ostromlónak] neveztek." Az pedig köztudomású, hogy Nagy Sándor a 114. olimpia évében halt meg. Ebből kiderül, hogy a mi népünk virágzó állapotban volt Nagy Sándor és Ptolemaiosz korában. Hekataiosz elmondja továbbá, hogy a gázai csatában Ptolemaiosz egész Szíria ura lett, és számosan voltak, akik - megtudva szelíd, emberbaráti természetét - csatlakozni szerettek volna hozzá, hogy Egyiptomba kísérjék és őt ott szolgálják. „Ezek közé tartozott - mondja Hekataiosz - Ezekiasz, a zsidók főpapja[61], egy kb. 66 éves ember, népének körében nagy tekintélyű, *[29 (180-187 §)]* szellemileg sem tompa személyiség, emellett ékesszóló, a közügyek intézésében pedig fölöttébb járatos." „Ámbár - folytatja - azoknak a papoknak a száma, akik a zsidóktól a termés tizedrészét kapják, s a közügyeket intézik, mintegy 1500 fő." Majd visszatér Ezekiasz személyéhez: „Ez a férfiú, miután elnyerte az állított kegyet és hozzánk csatlakozhatott, néhány társát magához vette, és ismertette velük az átköltözés összes előnyét; ugyanis neki írásban megvolt letelepedésük és berendezkedésük rendje." Ezt követően arról szól Hekataiosz, miként viszonyulunk mi a törvényekhez, és miként tűrünk szívesen inkább bármit, semhogy azokat áthágjuk, és ezt tartjuk helyesnek. „Így tehát - fejezi be szavait - mindannyian, bármennyi rágalomnak vannak kitéve szomszédaik és az országukba benyomuló idegenek részéről, és bár a perzsa királyok és szatrapáik gyakran mocskolták és üldözték őket: mégsem hagyják magukat eltéríteni életmódjuktól, hanem még meztelenre vetkőztetve, kínzások és rettenetes halálnemek fenyegetése alatt is, mindent inkább elviselnek, semhogy megtagadják ősi hagyományaikat." A törvényeikhez való kemény ragaszkodásnak több példáját is felsorolja. Elmondja pl. a következő esetet: amikor Nagy Sándor egyszer Babilonban tartózkodott és elhatározta Bél roskadozó szentélyének helyreállítását, valamennyi harcosának meghagyta, hordják a földet az építkezéshez: csupán a zsidók nem engedelmeskedtek, vállalták az ütlegeket és a bírságot; végül azonban a király megbocsátott, felmentést adott nekik. Máskor viszont - folytatja elbeszélését a szerző - az országba benyomult hódítók emeltek a maguk számára szentélyeket és oltárokat, de ezeket is mind lerombolták, és inkább lerótták a büntetést a szatrapáknak, bár néha felmentést is kaptak. És hozzáteszi: „a zsidók mindezért csodálatot érdemelnek." A továbbiakban népünk nagy lélekszámáról beszél, mert (mint mondja) bár a perzsák tízezrével hurcolták őket Babilonba, mégis további tömegek telepedtek át

Nagy Sándor halála után és a szíriai hadiesemények során Egyiptomba és Föníciába. Ugyanez a *[30 (187-194 §)]* szerző szól országunk kiterjedéséről és szépségéről is. „Csaknem 3 millió arura területű, kiváló minőségű és bőven termő földet művelnek meg - mondja -, ekkora ugyanis Judaea területe"[62]. Magáról a szépséges és hatalmas Jeruzsálem városáról, melyet ősidők óta lakunk, a város népességéről s a szentély épületéről ugyanez a szerző imígy szól:

„A zsidók országában több erőd és falu található, de csupán egyetlen megerősített város: kerülete mintegy 50 stadion, lakóinak száma 120 000, a neve pedig:Hieroszolüma [Jeruzsálem]. A város közepe táján egy mintegy 5 plethron hosszúságú, száz könyök szélességű térséget kőfal vesz körül, rajta kettős kapu vezet át. A falon belül áll egy faragatlan terméskövekből összerótt négyszögű oltár: mindegyik oldala 20 könyök, magassága tíz könyök. Mellette hatalmas épület emelkedik, benne oltár és örökmécses, mindkettő aranyból, súlyuk 2 talentum. Ezeken a fény nem alhatik ki soha, sem éjjel, sem nappal. Nincs a szentélyben egyetlen istenszobor, egyetlen fogadalmi ajándék sem, sem növényzet, pl. liget vagy efféle. A szentélyben éjjel-nappal csak a papok tartózkodnak, szent tisztító-szertartásokat hajtanak végre, s a szentély területén bortsemisznak."[63]Tanúságot tesz a szerző a zsidók részvételéről Nagy Sándor hadjárataiban és az őt követő diadokhoszok seregeiben; most már csak azt idézem belőle, amelyben elmondja, milyen élményben volt része neki és katona-társainak a hadjárat során egy zsidó katona révén. Szavai a következők:

„A Vörös-tenger felé haladtunkban a minket kísérő lovasok között volt egy Moszollamosz [Mesullam] nevű zsidó lovas, testben és lélekben erős, és az egyhangú vélekedés szerint mind a görögök, mind a barbárok között a legkitűnőbb íjász. Menetelés közben felfigyelt arra, hogy sokan keresztezik utunkat, s az út mentén egy madárjós tartja fel őket. Megkérdezte, miért álldogálnak ott. A madárjós megmutatta neki a jóslómadarat és elmagyarázta: ha a madár helyben marad, az egész seregnek is helyesebb *[31 (195-203 §)]* mozdulatlanul maradnia; ha felszáll és előreröpül: előre kell nyomulni, ha hátrafelé száll: hátrálnia kell a seregnek is. A zsidó erre szó nélkül meghúzta íját, ellőtte nyílvesszejét, s a madár holtan bukott alá. Méltatlankodott a jós, és mások is átkozták, mire ő így szólt: »Mit őrjöngtök, ti istenverte bolondok?« Majd fogta a madár hulláját, s így folytatta: »Ha ez a szerencsétlen a saját menekülésének útját sem találta meg, hogyan tudta volna az egész tábort jótanácsaival útbaigazítani? Ha a jövőt ismeri, nem szállt volna ide, ahol tudnia kellett, hogy megöli a zsidó Mesullam.«"

Elég azonban Hekataiosz adataiból - aki bővebben akar tájékozódni könyvében, azt könnyen megszerezheti. Nem restellek azonban név szerint megemlíteni egy másik történetírót, Agatharkhidészt[64], aki azért tesz rólunk említést, hogy nevetségessé tegye azt, amit „együgyűségünknek" nevez. Miközben ugyanis előadja Sztratoniké[65] történetét, hogy miként hagyta el férjét, Démétrioszt, s utazott Makedóniából Szíriába, miként sértette őt meg Szeleukosz házassági ajánlatának elutasításával, hogyan szervezett az asszony felkelést Antiokheiában, miközben Szeleukosz Babilon ellen hadba indult - elmondja, hogy a király visszatérése után az asszony Szeleukeiába menekült, ám ahelyett, hogy azonnal hajóra szállt volna - amire megvolt minden lehetősége -, egy álomlátás hatása alatt ott maradt, így fogságba esett, és kivégezték. Miután Agatharkhidész leírja ezt a történetet, és gúny tárgyává teszi Sztratonikét babonás hiedelmeiért, hasonló jelenség példájául minket hoz fel, s a következőket írja rólunk:

„Akiket zsidóknak neveznek, a világ egyik legjobban megerősített városát lakják, melyet lakosai Jeruzsálemnek hívnak. Szokásuk azonban, hogy minden hetedik napon nem dolgoznak, ezen a napon sem fegyverhez nem nyúlnak, sem a földet nem művelik, semmilyen közhasznú tevékenységet nem folytatnak, hanem szentélyeikben égnek emelt kezekkel fohászkodnak egészen estig. Nos hát, amikor Ptolemaiosz, Lagósz fia seregével benyomult a *[32 (203 - 210 §)]* városba, ezek az emberek a védelem megszervezése helyett akkor is esztelen szokásukhoz ragaszkodtak, s így hazájuk kegyetlen zsarnok kezére került, törvényükről pedig kiderült, hogy a vele összefüggő szokás milyen fonák. Ez a történet minden más népet arra oktathat, hogy csak akkor keressenek álomlátásokban és rájuk hagyományozott elképzelésekben menedéket, ha az emberi józan ész végleg tehetetlennek bizonyult a nehézségekkel szemben."

Eljárásunkat tehát Agatharkhidész nevetségesnek tartotta, akik azonban gyűlölködés nélkül vizsgálják a tényeket, tiszteletre és dicséretre méltónak fogják tartani, hiszen ezek az emberek törvényeik előírásait s az istenfélelmet még saját életüknek és hazájuk érdekének is fölébe helyezték.

23. Arra is példát tudok hozni, hogy némelyik történetíró nem tájékozatlanságból, hanem rosszindulatból vagy más alantas szándék miatt mellőzte hallgatással népünket. Hierónümosz, a diadokhoszok korának történetírója kortársa volt Hekataiosznak, barátja Antigonosz királynak és helytartója Szíriának. Mégis Hekataiosz egy egész könyvet írt rólunk, Hierónümosz pedig történeti munkájában egyszer sem méltat említésre, noha ugyanazon tájakon tevékenykedett, mint az előbbi. Ennyire különbözik hát az emberek beállítottsága! Az egyik elismerő megemlékezésre tartott minket méltónak, a másikat pedig a rosszindulata valóság tényeivel szemben is vakká tette. Számomra - ősi voltunk bizonyítékául - elegendő volt az, amit az egyiptomiak, a kaldeusok és a föníciaiak feljegyzései, továbbá számos hellén történetíró művei alapján idéztem. A megnevezettekhez még hozzá lehetne tenni az írók egészsorát: Theophiloszt, Theodotoszt, Mnaszeaszt, Arisztophanészt, Hermogenészt, Euémeroszt, Konónt, Zópüriónt[66] és több mást - hiszen én sem ismerem a teljes irodalmat -, akik mind említést tettek rólunk és nem is mellékesen. A fent nevezett írók nagy része hamisan *[33 (210-217 §)]* ismertette legkorábbi történetünket, mivel szent könyveinket nem olvasták. Abban azonban megegyeznek, hogy ősi voltunkat tanúsítják, és számomra most ez volt a legfontosabb. Olyan írók, mint a phaléroni Démétriosz[67], az idősebb Philón és Eupolemosz nem is nagyon tértek el az igazságtól, tévedéseik is bocsánatosak: hiszen nem volt módjuk a mi írásainkat kellő alapossággal tanulmányozni.

24. A könyvem elején kijelölt céljaim közül még egy feladat van hátra: hogy kimutassam a népünkre zúdított rágalmak és gyalázkodások hazug voltát, és hogy ezeknek szerzőit a saját műveikből vett tényekkel cáfoljam meg. Úgy gondolom, a történeti művek olvasói jól tudják, hogy mások is váltak már rágalmak áldozataivá némely író rosszindulata miatt. Vannak, akik egész népeknek, a leghírnevesebb városoknak dicsőségét is bemocskolják, és gyalázzák kormányzati rendszerüket. Így szidalmazta Theopomposz[68] Athént, Spártát Polükratész, a *Tripolitikosz* című röpirat szerzője pedig (aki némelyek vélekedésével szemben nem azonos Theopomposszal) még Thébа városába is belemart; és történeti műveiben Timaiosz sok rosszhiszemű dolgot hordott össze a fent nevezett városokról, de másokról is. Ezt teszik leginkább, mikor a legkiválóbb személyeket támadják, amiben egy részüket az irigység és rosszindulat vezeti, mások pedig azt remélik, hogy újszerű mondanivalójukkal szereznek maguknak hírnevet. A tájékozatlan közönség szemében nem is tévesztik el céljukat. Akiknek ítélete azonban egészséges, elfordulnak az ilyenfajta jellemtelenségtől.

25. A velünk szembeni koholmányok kezdeményezői az egyiptomiak voltak, és később más szerzők - kedvükben óhajtván járni - ugyancsak elcsavarták a valóságot. Sem őseinknek Egyiptomba való érkezését nem adják elő a tényeknek megfelelően, sem kivonulásunkról nem írnak igazat. Persze több okuk van arra, hogy gyűlöljenek és irigyeljenek minket. Elsősorban az, hogy egykor a mi őseink *[34 (217-224 §)]* uralkodtak az ő országuk felett, továbbá, mert onnan távozva új hazájukban is boldogultak. Mindezen túl felfogásaink ellentétes volta is gyűlöletet váltott ki bennük, hiszen a mi vallásunk annyival különbözik az ő hiedelmeiktől, mint Isten természete az oktalan állatokétól. Az ő közös, ősi hitük ti. az, hogy az állatokat isteneknek tartják, legfeljebb helyi különbségek vannak abban, hogy melyiket tüntetik ki jobban tiszteletükkel. Felületes és esztelen emberek mind, akik már ősidőktől fogva hozzászoktak ahhoz, hogy tévképzeteket tápláljanak az istenekről, ezért képtelenek voltak követni az Istenről szóló magasztos tanításunkat; amikor pedig látniuk kellett mások tiszteletét hitünk iránt, irigykedni kezdtek. Közülük néhányan az ostobaságnak és szűklátókörűségnek oly fokáig jutottak el, hogy nem átallották még a saját ősi írásaikkal ellenkező dolgokat is állítani. Így indulat okozta vakságukban azt sem vették észre, ha önmagukkal kerültek ellentétbe.

26. Elsőnek részletesebben azzal a szerzővel akarok foglalkozni, akit az imént népünk ősi voltának tanújaként hoztam fel. Ez nem más, mint Manethón, Egyiptom történetének megírója, aki saját kijelentése szerint művét a szent könyvekből fordította le, és egyszer már megállapította, hogy őseink tízezer-számra törtek be Egyiptomba, leigázták őslakóit, majd - mint ugyancsak ő elismeri – egy idő múlva az országot elhagyván a most Judaeának nevezett térséget foglalták el, megalapították Jeruzsálemet, és felépítették szentélyüket. Eddig a pontig a rendelkezésére álló krónikákat híven követi. Később azonban azzal az ürüggyel, hogy a zsidókról szállongó mítoszokat és mendemondákat is közölni akarja - megengedi magának megbízhatatlan hírverések terjesztését. Nem kevesebb a szándéka, mint az, hogy összekeverje velünk az egyiptomi bélpoklosok és egyéb testi fogyatékosok tömegét, akiket - mint mondja - Egyiptomból való száműzetésre ítéltek. Ebből a célból hozzátette a listához Amenóphisz *[35 (224-230 §)]* királyt[69], akinek a neve is kitalált, s akinek éppen ezért uralkodási éveit sem merte meghatározni, habár más királyoknál mindig pontosan közölte az uralkodási éveket. Ővele kapcsolatban mond el holmi mitikus történeteket, teljesen elfeledkezvén arról, hogy ő maga már megírta a pásztoroknak Jeruzsálembe való eltávozását, amely 518 évvel korábban történt. Mert

hiszen ezek távozása idején Tethmószisz volt a király, az őt követő királyok összesen 393 évig uralkodtak, mindaddig, amíg két testvér - Szethósz és Hermaiosz - nem lépett fel, akik közül Szethósz - ugyancsak az ő közlése szerint - felvette az Aigüptosz, Hermaiosz pedig a Danaosz nevet. Szethósz testvérét elűzvén még 59 évig uralkodott, s őt legidősebb fia, Rampszész követte 66 évig. Miután őseinkről egyszer már elismerte, hogy ennyi évvel korábban vonultak ki Egyiptomból, mégis ezen a ponton illeszti be az alaptalanul betoldott Amenóphiszt a királyok sorába. Elbeszélése szerint a király saját szemével akarta látni az isteneket, mint ahogy Ór [Hórusz] egyik királyi őse ezt egyszer már megtehette. Óhaját közölte névrokonával, egy másik Amenóphisszal, akinek Paapisz volt az apja[70], és aki bölcsessége és jövőbelátása alapján mindenki véleménye szerint isteni természettel bírt. Nos hát, névrokona közölte vele, hogy csak akkor láthatja meg az isteneket, ha egész országát megtisztítja a bélpoklosoktól és egyéb tisztátalan személyektől. A király megörült ennek, s összegyűjtötte Egyiptom minden testi hibás emberét; számuk nyolcvanezret tett ki, s ezeket a Nílus keleti partján lévő kőbányákba száműzték, hogy a többi egyiptomitól elkülönítve itt dolgozzanak. Volt azonban közöttük néhány bölcs pap is, akik megfertőződtek a leprával. Emiatt ez a bizonyos bölcs és jövőbelátó Amenóphisz titokban aggódni kezdett, hogy ha kiderül a papokon esett sérelem, ez kihívja ellene is, a király ellen is az istenek haragját. Tehát egy további jóslatban bejelentette, hogy a tisztátlan emberek szövetségesekre fognak lelni, és azokkal együtt 13 éven át uralkodnak majd Egyiptom felett. Ezt azonban nem merte szóban *[36 (230 - 237 §)]* közölni a királlyal, hanem írásban hagyott mindent és végzett magával. A királyt félelem fogta el. - Ezután a szerző szó szerint a következőket írja:

„Miután a kőfejtőkben a száműzöttek már hosszú ideje senyvedtek, a király engedett kérésüknek, hogy szállásul és menedékül engedje át nekik a pásztoroktól elhagyott Avarisz várost; ez - ősi vallásos hit szerint - amúgy is Tüphónnak volt szentelve. Alighogy beköltöztek, a helyet lázadásra használták fel, vezérüknek választották az egyik Héliopoliszból való papot, Oszarsziph[71] nevezetűt, s esküt tettek, hogy mindenben engedelmeskednek neki. Ő pedig először is a következő törvényt adta: Tilos az isteneknek térdre borulva hódolni, nem kell az Egyiptom-szerte tisztelt szent állatok húsától tartózkodni, hanem mindet szabad feláldozni és elfogyasztani; az összeesküvő társakon kívül senkivel sem szabad érintkezni. További hasonló s az egyiptomi hagyományokkal ellentétes törvényeket is szabott még, majd utasítást adott a város falainak minden erővel való újjáépítésére, és az Amenóphisz király elleni háborúra való felkészülésre. Több más pap és tisztátalan személy egyetértésével küldöttséget menesztett a Tethmószisz idején elűzött pásztorokhoz a Jeruzsálemnek nevezett városba, felsorolta az őt és társait ért sérelmeket, s felszólította őket: együtt, közös indulattal kezdjenek háborút Egyiptom ellen. Közölte, hogy elsőnek Avariszba, ősi városukba vezeti őket, itt bőségesen gondoskodik mindenki szükségleteiről, ha kell, fegyveresen is segíti őket, s így könnyűszerrel leigázzák majd az országot. Amazok - mintegy 200 000 fő - nagy boldogan és elszántan megindultak, és hamarosan Avarisz városába értek. Amenóphiszt, Egyiptom királyát roppantul megrázta a támadás híre, hiszen nem felejtette még el Amenóphisznak, Paapisz fiának jóslatát. Az egyiptomiaknak nagy tömegét gyűjtötte egybe, tanácskozott vezetőikkel, majd magához hozatta a szentélyekben leginkább tisztelt szent állatokat, az egyes kerületek papjait pedig utasította, rejtsék el és helyezzék a legnagyobb biztonságba az *[37 (237-244 §)]* istenek szobrait. Ötéves fiát, Szethószt, akit nagyatyja, Ramszész [Rampszész] után Ramesszésznek is neveztek[72], egyik barátjánál helyezte el, ő maga pedig, mintegy 300 000 főnyi válogatott harcosokból álló egyiptomi seregével átkelt a Folyón; az ellenséggel szembekerülve azonban elállt a harctól, mert úgy gondolta, hogy az istenekkel száll szembe, s Memphiszbe távozott, ahol magához vette az Apisz-bikát s a többi, oda menekített szent állatot, majd egész seregével, valamint az egyiptomiak tömegeivel Etiópiába vonult vissza; az etióp király ugyanis korábbi jótettei alapján lekötelezettje volt. Ez szívesen is fogadta őt és egész népét, rendelkezésére bocsátott mindent, amit a föld az emberek táplálására nyújt, városokat és falvakat adott át neki királyságából való távollétének végzet-meghatározta 13 évére, nem utolsósorban pedig Amenóphisz király és népe védelmére etióp sereget rendelt az egyiptomi határra. Ez történt tehát Etiópiában. A szolümitészek [=Jeruzsálem lakói] pedig szövetségre lépve az egyiptomiak tisztátalannak tartott részével, oly gyalázatosan bántak a lakossággal, hogy gaztetteik tanúi korábbi uralmukat valóságos aranykornak tekintették a jelenhez képest. Nemcsak hogy felégették a városokat és falvakat, nem elégedtek meg még a szentélyek kirablásával és az istenszobrok meggyalázásával sem, hanem a szentélyeket konyhának használták a köztiszteletben álló szent állatok húsának elkészítésére, a papokat és prófétákat az állatok levágására és feldarabolására kényszerítették, azután pedig ruhátlanul kidobták őket. Az államrendjüket és törvényeiket létrehozó, Oszarsziph nevű héliopoliszi pap, akinek neve Héliopolisz istenének Oszirisznak nevéből ered, később - hogy ehhez a néphez állt át - állítólag nevét is megváltoztatta, és a Mózes nevet vette fel."

27. Ilyesmit és még ennél többet is terjesztenek az egyiptomiak a zsidókról - a továbbiakat azonban a tömörség kedvéért már nem idézem. A folytatás során Manethón elmondja, hogy ezután Amenóphisz és fia, Ramesszész, *[38 (245-251 §)]* mindkettő nagy sereg élén elindult Etiópiából, összecsaptak a pásztorokkal és a tisztátalanokkal, legyőzték őket, sokukat levágták, s az életben maradtakat Szíria határáig üldözték. Ezt és ilyesmit írt össze Manethón. Hogy ez fecsegés és hazudozás, világosan be fogom bizonyítani, ámde annak érdekében, amit később mások ellenében fogok mondani, egy dolgot előre kell bocsátanom. Ő legalább azt az egyet eleve elismerte rólunk, hogy nem tartozunk az egyiptomi néphez, hanem kívülről nyomultunk be, s így lettünk urai Egyiptomnak, majd ismét távoztunk onnan. Azt viszont, hogy később sem keveredtek velünk össze Egyiptom nyomorékjai, hogy népünk vezére, Mózes nem tartozott ezek közé, hanem több nemzedékkel korábban élt - mindezt saját állításai alapján kísérlem majd meg bebizonyítani.

28. Az ő kitalált történetének már kiinduló pontja is nevetséges. Azt állítja, hogy Amenóphisz király vágyott az isteneket meglátni. No de milyeneket? Ha az ő hagyományos isteneire gondolt, a bikára, kecskére, krokodilusokra és kutyafejű páviánokra, ilyeneket láthatott. De hogyan szemlélhette volna az égieket? És egyáltalán hogyan született benne ez a kívánság? Nyilván, mert egy másik korábbi király is látta őket. Akkor attól megtudhatta volna, milyenek az istenek és hogyan lehet őket látni, úgyhogy nem lett volna semmi szüksége új módszerre. Továbbá: az a próféta, aki által a király sikert remélt, nyilván bölcs is volt: hogyhogy nem ismerte fel akkor a kívánság leheletlen voltát? Hiszen nem sikerült! És milyen alapon gondolta, hogy a csonkulttestűek és bélpoklosok miatt láthatatlanok az istenek? Hiszen azok az istentelen bűnökre s nem a testi fogyatkozásokra haragszanak! Azután: hogyan lehet 80 000 bélpoklost és nyomorékot szinte egyetlen napon összegyűjteni? És miért engedte el füle mellett a király a jós intelmét? Hiszen az a testi fogyatékosok szám űzetését javasolta Egyiptomból, a király pedig a kőbányákba zárta őket, mintha inkább munkáskezekre lenne *[39 (252-258 §)]* szüksége, nem pedig az ország megtisztítására. A jós továbbá - mint mondja - az istenek haragját és az Egyiptomot sújtó csapásokat előre látván öngyilkos lett, s írásban hagyta a királyra jóslatát. De ha jós volt, miért nem ismerte fel kezdettől a reá magára váró halált, és miért nem tiltakozott azonnal a királynak az istenek szemlélésére irányuló kívánsága ellen? És mi ésszerűség van félelmében a csupán halála után bekövetkezendő bajoktól? Milyen szörnyűségtől félhetett, hogy ezeket a saját halálával előzte meg?

De vegyük szemügyre az egész történet legostobább részét. Amikor a király megismerte a jóslatot, a jövőtől félve azokat a testi fogyatékosokat, akiktől Egyiptomot meg kellett volna tisztítania, még akkor sem űzte el országából, hanem kérésükre, mint mondja, várost adományozott nekik, amelyben korábban a pásztorok laktak, s melynek Avarisz volt a neve. Elmondja továbbá, hogy az itt összegyűltek egy korábbi héliopoliszi papot választottak vezérül, az pedig meghagyta nekik: ne hódoljanak az isteneknek, ne tartózkodjanak az Egyiptomban istenként tisztelt állatok húsának fogyasztásától, hanem mindegyiket vágják le és fogyasszák el, összeesküvő társaikon kívül senkivel se érintkezzenek, e törvények megtartására esküvel kötelezte a vezetése alatt álló sokaságot, végül fallal vette körül Avarisz városát és háborút indított a király ellen. Ehhez még hozzáteszi, hogy Jeruzsálembe követséget küldött szövetség kötése végett, nekik ígérte Avarisz városát, amely a Jeruzsálemből érkezőknek amúgy is ősi lakóhelyük, és ahonnan kiindulva, egész Egyiptomot elfoglalhatják. Ezután állítólag 200 000 fős sereggel érkeztek, Egyiptom királya, Amenóphisz pedig nem akarván az istenekkel harcolni, tüstént Ethiópiába menekült, az Apisz-bikát és a többi szent állatot pedig a papok őrizetére bízta. Ezután a jeruzsálemiek támadásuk során a városokat feldúlták, a szentélyeket felperzselték, a papokat lemészárolták, semmilyen törvénytelen és kegyetlen cselekedettől nem tartózkodtak. Aki pedig ezt a szervezetet és *[40 (259-265)]* törvényeket adta nekik: szerinte maga is pap volt, héliopoliszi származású, a neve Oszarsziph, Héliopolisz istenének, Ozirisznek neve után, aki azonban nevét megváltoztatva, Mózesnek nevezte magát. Majd, mondja, a 13. évben Amenóphisz - aki számára a távollétnek ekkora idejét szabta meg a végzet - Etiópiából nagy sereg élén megindult, összecsapott a pásztorokkal és a tisztátalanokkal, csatában legyőzte őket, sokukat levágta, s a többit Szíria határáig űzte.

29. Fel sem fogja a szerző, hogy mindez nemcsak hazugság, de még csak el sem hihető. A bélpoklosok és a sorsukban osztozó tömeg - ha korábban haragudtak is a királyra s a többiekre, akik a jós intelme alapján így jártak el velük -, midőn a kőbányákból kiszabadultak és várost meg lakóterületet kaptak ajándékba, nyilván megenyhültek irányában. Ha mégis, továbbra is gyűlölték őt - csak személy szerint ellene esküdhettek össze, és nem indíthattak háborút az egész egyiptomi nép ellen, amelynek körében, ha olyan sokan voltak, nyilván számos rokonuk is volt. De ha már az emberek ellen hadat viseltek, akkor sem merészelhettek harcolni az istenek ellen, és nem hozhattak

olyan törvényeket, melyek szöges ellentétben álltak a saját ősi hagyományaikkal, saját ősi szokásaikkal, melyekben nevelkedtek. Még hálásak is lehetünk Manethónnak, hogy mindennek a törvénytelenségnek kezdeményezőiként nem a Jeruzsálemből érkezőket tünteti fel, hanem magukat az egyiptomiakat; elbeszélése szerint ezek közül is főként a papok eszelték ki mindezt, és ők tétettek erre esküt a néppel.

Hogyne lenne értelmetlen az is, hogy rokonaik és barátaik közül senki sem állt melléjük, senki nem vállalta a háború veszélyét, hanem a tisztátalanok Jeruzsálembe menesztettek követséget s onnan nyertek szövetségeseket! Milyen barátság, milyen rokonság állt fenn köztük ennek előtte? Semmilyen! Hiszen ez utóbbi nép az egyiptomiak ellensége volt, és szokásaik is eltérőek. Őszerinte pedig *[41 (265-272]* azonnal hitelt adtak azoknak, akik azzal kecsegtették őket, hogy elfoglalhatják Egyiptomot, mintha ők maguk nem ismerték volna tapasztalatból annak az országnak erejét, ahonnan korábban erőszakkal kiűzték őket. Ha még nyomorúságban vagy bajban éltek volna, elképzelhető a kockázat vállalása: de hát egy jólétben élő városuk, Egyiptomnál jóval termékenyebb földjük volt - miért kellett volna segítségnyújtással veszélyeztetni magukat ősi ellenségeik, és hozzá még olyan torz testű emberek érdekében, akiknek jelenlétét rokonaik sem viselték el? Mert azt, hogy a király el fog menekülni, előre nem tudhatták! Ellenkezőleg, maga a szerző közölte, hogy Amenóphisz fia 300 000 főnyi sereg élén Péluszionban várta jöttüket: erről pedig a közelítő ellenségnek tudnia kellett. Honnan sejthették volna elhatározásának megváltozását és önként való menekülését? Ezt követően azt állítja, hogy Egyiptom meghódítása után a Jeruzsálemből érkező ellenség sok szörnyűséget vitt véghez, s emiatt is őket gyalázza - mintha nem maga mutatta volna be őket úgy, mint ellenségeiket, és mintha vád illethetné az idegenből idehívottakat, amikor maguk az egyiptomiak az ő érkezésük előtt már elkövették a szörnyűségeket, és megesküdtek, hogy azután is el fogják követni őket. Ezután egy idő múlva Amenóphisz visszaérkezett, legyőzte és sorra öldöste az ellenséget, míg Szíriáig nem űzte őket. Hát ennyire könnyen foglalhatják el Egyiptomot a bárhonnan érkező támadók? Az is különös, hogy azok, akik az imént háborúban foglalták el az országot, értesülvén Amenóphisz életben maradásáról, nem torlaszolták el az Etiópiából idevezető hágókat - noha ehhez minden felszerelésük megvolt -, és seregüket sem tartották készenlétben. A király pedig győzelme után, a szerző szerint, öldökölve üldözte őket Szíriáig a homoksivatagon át, amelyen pedig még harc nélkül is nehéz átkelnie egy seregnek. *[42 (272-277 §)]*

30. Manethón szerint tehát a mi népünk nem származik Egyiptomból, az itteniek közül sem keveredett senki közéjük. A bélpoklosok és betegek közül a legtöbben nyilván már a kőfejtőkben elpusztultak az ottani hosszú tartózkodás és nélkülözések következtében, mások az ezt követő harcokban, a legtöbben pedig a végső összecsapás s a menekülés során.

31. Még egy szót kell szólnom a szerzővel szemben Mózesről[73]. Ezt a férfiút az egyiptomiak is csodálatosnak és isteninek tekintik, de maguknak akarják kisajátítani egy hitelt nem érdemlő rágalom alapján, mondván, hogy ő a héliopoliszi papok egyike, és bélpoklosság miatt űzték el a többi beteggel együtt. Ámde a feljegyzésekből kiderül, hogy ezen események előtt 518 évvel született, és ő vezette ki őseinket Egyiptomból az általunk most lakott földre. Az pedig, hogy ő semmi ilyen testi kórságban nem szenvedhetett, az általa hozott intézkedésekből is kiderül. Hiszen a bélpoklosokat kitiltotta a városokból és falvakból, megszaggatott ruhában, magányosan kellett bolyonganiok, s aki csak hozzájuk ért vagy velük egy tető alatt tartózkodott - tisztátlanná vált. Még ha az illető meggyógyult is betegségéből, és visszanyerte korábbi állapotát, akkor is bizonyos tisztító szertartásokat kellett végrehajtania, tiszta forrásvízben megfürdenie, egész szőrzetét leborotválnia, és különböző előírt áldozatokat bemutatnia, mielőtt a szent várost felkereshette volna - holott éppen ellenkezőleg, az volna természetes, hogy akit ez a csapás sújtott, különös figyelemmel és emberbaráti szeretettel bánik azokkal, akik az övéhez hasonló szerencsétlenség áldozatai[74]. És nemcsak a bélpoklosokról hozott ilyen törvényeket, ha-nem a legkisebb testi csonkultságban szenvedők részére sem engedélyezte a papi tisztség betöltését, sőt ha valaki papi működése közben szenvedett el ilyen csapást, akkor is elveszítette tisztségét[75]. Lehetséges-e, hogy ő esztelen módon ilyen törvényeket hozott, és hihető-e, hogy éppen ezen csapások sújtotta emberek gyűljenek össze és *[43 (278-285 §)]* hozzanak saját maguk ellen, gyalázatukra és kárukra törvényeket? Mindezen felül maga a névváltoztatás is teljesen hihetetlen: azt mondja, eredetileg Oszarsziphnak nevezték. Ez nincs összhangban a névváltoztatással, mert Mózes igazi neve „a vízből megmentett"-et jelenti, a vizet ugyanis egyiptomi nyelven úgy nevezik: *máj*[16]. Úgy gondolom, eléggé világossá vált az, hogy Manethón mindaddig, amíg az ősi feljegyzésekhez tartotta magát, nem tért el messzire az igazságtól, amikor azonban megalapozatlan szóbeszédek felé fordult, akkor vagy egészen valószínűtlen módon tákolta azokat össze, vagy azoknak hitt, akik csak gyűlöletből beszélnek.

32. Ezek után Khairémónt[77] elemzem. Ő is azt állítja, hogy Egyiptom történetét írja meg, s a szóban forgó királynak valamint fiának ugyanazt a nevet adja, mint Manethón, ti. Amenóphisz, illetve Ramesszész. Ő úgy adja elő, hogy Amenóphisznak álmában megjelent Ízisz istennő, és korholta azért, hogy egyik szentélyét háború során lerombolta. Phritobautész[78], templomi írnok ezt úgy értelmezte, hogy ha a tisztátlan emberektől megtisztítja Egyiptomot, nem kell többé aggódnia. Erre a király ezen undorító emberek közül 250 000-t összegyűjtött, s kiűzte őket. Vezetőik írnokok voltak, Mózes és egy másik templomi írnok: József <Iószéposz>[79]. Mózes egyiptomi neve Tiszithen volt, Józsefé pedig Peteszéph[80]. Ezek Péluszionba vonultak, itt találkoztak 380000 emberrel, akiket Amenóphisz ott visszatartott, és akiknek nem engedte meg az Egyiptomba való átkelést. A két csoport tehát szövetségre lépett egymással Egyiptom megtámadására. Amenóphisz nem várta meg támadásukat, hanem Etiópiába menekült, feleségét áldott állapotban hagyta hátra, s az asszony mindenféle barlangokban rejtőzve hozta világra Ramesszész nevű fiát, aki felserdülvén a zsidókat – mintegy 200 000 embert - Szíriába űzte, atyját Amenóphiszt pedig hazahívta Etiópiából.
[44 (285-292 §)]

33. Így Khairémón. Gondolom, magától is világos az elmondottak alapján mindkét szerző hazudozása. Ha ugyanis valamilyen való tény lenne elbeszélésük alapja, nem jöhettek volna létre ilyen ellentmondások: persze, a valótlanságok szerzői nem is írhatnak másokkal összhangban, hiszen mindegyikük csak a saját képzelete szerint alakítja meséjét! Az előbbi (Manethón) szerint a királynak az istenek látására irányuló vágya volt az indító oka a tisztátalanok kiűzésének, Khairémón viszont saját történetet adott elő Ízisz álomban való megjelenéséről. Az előbbi szerint egy bizonyos Amenóphisz volt az, aki a királynak az ország megtisztítását meghagyta, az utóbbi szerint Phritobautész. És milyen szépen egyezik meg a két szerző létszámadata! Az egyik 80000-ről beszél, a másik 250000-ről. Manethón a tisztátlanokat előbb a kőbányákba száműzette, csak ezután adja nekik lakóhelyül Avarisz városát, ekkor indítja őket harcra a többi egyiptomi ellen, s ezzel kapcsolatban szól arról, hogy Jeruzsálem lakóitól segítséget kértek. Khairémón szerint viszont már Egyiptomon kívül, Péluszionban találkoztak az Amenóphisz által ott tartott 380 000 emberrel, ezekkel együtt támadtak Egyiptomra, és így menekült Amenóphisz Etiópiába. Az egészben a legpompásabb ez: nem közli, kik voltak, honnan jöttek ezek, háromszáznyolcvanezren: vajon egyiptomiak voltak-e, avagy idegenből jöttek. Annak okát sem tisztázta, miért akadályozta a király Egyiptomba való beköltözésüket - holott ugyanez a szerző oly szépen találta ki Ízisznek a bélpoklosokra vonatkozó álombéli parancsát! Khairémon Mózessel kapcsolatba hozta Józsefet is, mintha egyidőben s együtt száműzték volna őket, holott ez utóbbi négy nemzedékkel, tehát mintegy 170 évvel Mózes előtt hunyt el. Ami Ramesszészt, Amenóphisz fiát illeti: Manethón szerint ifjúként atyjával együtt harcolt, és együtt ment vele száműzetésbe Etiópiába. Ez utóbbi szerző pedig úgy adja elő, hogy atyja halála után egy barlangban született, mindezen események után győzött a harcban, s a 200 000 főt számláló zsidó sereget ő űzte Szíriába. Micsoda felületesség! *[45 (293-300 §)]* Előbb nem közölte, ki volt az a 380 000 ember, sem azt, hogy tűnt el 430 000, vajon harcban estek-e el, vagy pedig átálltak Ramesszészhez? Ami pedig a legmeghökkentőbb: előadásából nem tűnik ki, kiket nevez zsidóknak, illetve ezt az elnevezést a két csoport melyikére alkalmazza, a 250 000 bélpoklosra, vagy a Péluszionban előtűnt 380 000 személyre. Úgy vélem azonban, értelmetlen lenne hosszasabban cáfolni azokat, akik kölcsönösen megcáfolták egymást. Illőbb is, ha ezt a feladatot másokra bízzuk!

34. Őutánuk most Lüszimakhoszt[81] mutatom be, aki az előbb nevezett szerzőktől vette át ugyanazt a bélpoklosokról és testi fogyatékosokról szóló hazug történetet, képzelete azonban még emezek megbízhatatlanságánál is messzebbre ragadja. S ennek nyilvánvaló oka végletes gyűlölködése. Szerinte Bokkhórisznak[82], Egyiptom királyának idején a zsidók - akik mind bélpoklosok és rühesek voltak és más betegségekben is szenvedtek - a szentélyekben kerestek menedéket, és itt kéregetésből tartották fenn magukat. Mikor azonban a betegek száma mérhetetlenül megnőtt, Egyiptom-szerte nem termett semmi, Bokkhórisz, az egyiptomiak királya ezért jóslatkérőket küldött Ammón jóshelyéhez az éhínség dolgában, s az isten azt válaszolta: a szentélyeket meg kell tisztítani a megfertőztetett, istentelen emberektől, oly módon, hogy mindannyiukat a szentélyekből a sivatagba kergetik, a rüheseket és bélpoklosokat pedig a tengerbe ölik, hiszen a Napisten sem bírja szemlélni az ilyen személyek életét. Ha ily módon megtisztították a szentélyeket, a föld is meghozza majd gyümölcsét. Bokkhórisz a jóslatot tudomásul véve, magához hívatta a papokat s az oltárok gondozóit, meghagyta nekik, vegyék számba a tisztátalan embereket, s adják át őket a katonáknak a sivatagba való kitelepítés végett, a bélpoklosokat pedig ólomlemezekbe kötözve vessék a tengerbe. Miután a bélpoklosokat és rüheseket valóban tengerbe vetették, a többieket is összefogták, puszta helyekre vitték, s ott kitették, hogy pusztuljanak el. Ők azonban lassanként *[46 (301-309 §)]* összeverődtek, elkezdtek tanácskozni helyzetükről, éjszaka máglyákat és fáklyákat gyújtottak, s így vigyáztak magukra, a következő éjszakán

pedig böjtöt tartva az istenekhez fohászkodtak, hogy mentsék meg őket. Másnap egy bizonyos Mózes azt tanácsolta nekik: kockáztassák meg, hogy utat törnek maguknak, míg csak lakott térségre nem érkeznek; egyidejűleg azt a parancsot adta, hogy senkivel szemben ne legyenek jószívűek, ne adjanak jó, hanem csak rossz tanácsot, és dúlják fel az istenek minden szentélyét és oltárát, melyre csak rábukkannak. Mindnyájan helyeseltek, utasításai alapján áttörtek a sivatagon, és meglehetős nehézségek után elérkeztek a lakott területre; közben bántalmazták a lakosságot, a szentélyeket kirabolták és felgyújtották, s így jutottak el a most Judaeának nevezett földre. Itt várost alapítottak, s ebben éltek. A város neve életmódjuk alapján Hieroszüla lett [magyarul kb.: 'templomfosztóvár']. Később, amikor az idők folyamán megszilárdult a hatalmuk, megváltoztatták a nevet, nehogy emiatt gyalázat érje őket. A várost Hieroszolümának, magukat pedig „Hieroszolüma lakóinak" [Hieroszolümitai] nevezték el.

35. Ez a szerző tehát nem ugyanazt a királyt nevezi meg, mint elődei, hanem egy újabb nevet talált, és mellőzve az álomlátást és az egyiptomi prófétát, Ámon jóshelyéhez folyamodott, hogy innen merítse a rühesekről és bélpoklosokról szóló jósigét. Ekkor közli, hogy a zsidók tömege a szentélyekbe áramlott. Nem világos, vajon a bélpoklosoknak adta-e ezt a nevet, vagy kizárólag azokra a zsidókra gondol, akik ezen betegségekbe estek. Ő egyszerűen úgy fogalmaz: „a zsidók népe". Milyen népre gondol: jövevényre vagy bennszülött népre? Ha idegenek, miért nem közlöd, honnan valók? Ha egyiptomiak voltak - miért hívod őket zsidóknak? Ha a király nagy tömegüket a tengerbe vetette, a többieket pedig lakatlan térségekre űzte, hogyhogy ily nagy tömegben megmaradtak? Hogyan tudtak átkelni a sivatagon, hogyan hódították meg azt az *[47 (309-315 §)]* országot, amelyben most is lakunk, hogyan sikerült megalapítaniuk világhírű városukat és szentélyüket? Kívánatos lett volna a törvényhozónak nemcsak a nevét közölni, hanem származását is, ki volt ő és kik az ősei? Mi okból vállalkozott híveinek ilyetén törvényeket adni az istenekkel és emberekkel szembeni ellenségeskedésről még vándorlásuk idején? Ha egyiptomiak voltak, aligha adták volna fel ily könnyen ősi szokásaikat; ámde, ha idegenek voltak, akkor is kellett lenniük törvényeiknek, erkölcsi előírásaiknak, melyeket hosszú idő óta mindaddig tiszteletben tartottak. Mert ha csupán az őket száműzőkkel szemben esküdtek volna örök bosszút, ennek meglenne az érthető oka: de hogy minden emberrel szemben hadüzenet nélküli háborút hirdetnek, holott a szerző szerint nehéz helyzetben voltak, és rá voltak szorulva mindenki másnak a segítségére: ez bizony nem annyira az ő esztelenségüket bizonyítja, mint inkább az ilyen hazugságok terjesztőjének ostobaságát. Hiszen még azt is állítani merészelte, hogy városuknak nevét is a templomrablás szokása után adták és csak később változtatták meg. Nyilván úgy kell gondolnunk, hogy ez az elnevezés csak a későbbiek számára volt szégyenletes és gyűlöletes, de maguk a városalapítók úgy vélték, önmagukat ékesítik az ilyen elnevezéssel. Ez a derék ember, határtalan rágalmazási szenvedélyében arra sem jött rá, hogy a templomrablást egészen másként nevezik a zsidók és a görögök nyelvén. De kell-e még a szót szaporítani az ilyen szégyentelen gyalázkodóval szemben? Mivel azonban ezzel könyvem elérte a kívánatos mértéket, most újat kezdek. További mondanivalómat a következő könyvben óhajtom előterjeszteni. *[48 (315 - 320 §)]*

MÁSODIK KÖNYV

1. Az első könyvben, nagyra becsült Epaphroditoszom, kimutattam népünk ősi voltát, állításom igazát a föníciaiak, kaldeusok és egyiptomiak írásaival bizonyítottam, több görög történetíró tanúságára is hivatkozhattam, végül pedig vitába szálltam Manethónnal, Khairémónnal és más szerzőkkel. E könyvem elején többi ellenfelünk írásait óhajtom cáfolni. Abban ugyan, hogy egy Apiónnal való vitát érdemes-e komolyan venni, voltaképpen kételkednem kell. Állításainak egy részét elődeitől vette át, egyet és mást ő maga tett hozzá, de igencsak ízetlenül, a legtöbb pedig merő bohóckodás és - az igazat megvallva - sületlenség: egy szóval olyan, amilyen írásmű kitelik egy hitvány jellemű és egész élete során a csőcselék körében forgolódó embertől. Az emberek jó részére azonban tájékozatlanságuk miatt inkább az ilyesfajta fecsegések hatnak, mint az alapos tanulmányok, kedvüket is lelik a mocskolódásban, a mások dicséretét pedig unják: mindezért szükségesnek tartottam, hogy elemzés alá vegyem ezt az írót is, aki valóságos vádiratot írt össze népünk ellen. Egyébként is: az emberi természethez az is hozzátartozik, hogy annak is örülnek, ha egy rágalmazóról másvalaki az ő bűneit deríti ki. Igaz, nem könnyű követni a gondolatmenetét, nem is derül ki mindig világosan, mit is akar mondani, de - amennyire ez zavaros és ellentmondó hazugságokba bonyolódott írásművéből

kihámozható - munkája egy részében az eddig elemzett művek mondanivalóját követi őseinknek Egyiptomból való távozásával kapcsolatban, egy másik részében pedig az Alexandriában élő zsidókat gyalázza - végül pedig ezzel a két témával egybefonódik vádaskodása szentélyünk kultuszával és egész törvényrendszerünkkel szemben. *[49 (1-7 §)]*

2. Úgy vélem, nemcsak kielégítően, hanem még fölösen gazdag érveléssel is kimutattam már, hogy őseink származásukat tekintve nem voltak egyiptomiak, nem is űzték őket ki onnan, testük fertőzöttsége vagy más hasonló kórságok miatt. Ezért csak röviden említem meg azt, amit Apión elődeihez képest az ismert vádakhoz hozzáadott[1]. *Egyiptomi történeté*nek. III. könyvében így szól:

„Mózes, mint azt az egyiptomiak véneitől hallottam, Héliopoliszban született, és az ősi szokásoknak elkötelezve fedetlen imaházakat emelt városa határán; mindegyiknek homlokzata Kelet felé fordult. Obeliszkek helyett oszlopokat emelt, alattuk homorú, félgömb alakú medencét helyezett el, és így a szobor árnyéka a medencén a Nap égi járásának megfelelően kört rajzolt meg."[2]

Ezt közli meglepő módon a grammatikus. Állításának megcáfolására nem is érdemes szót vesztegetni, maguk a tények szólnak ellene. Amikor Mózes felállította az első szent sátrat az Úr tiszteletére, semmilyen medence képmását nem helyezte benne el, a későbbieknek sem engedte meg, hogy ilyet csináljanak, s amikor később Salamon felépítette Jeruzsálemben a szentélyt, ő is mellőzött minden olyasféle cicomát, amit Apión leírt. Őmaga - úgymond - idős emberektől hallott Mózes héliopoliszi származásáról; ő, mint fiatalabb, nyilván bízott azokban, akik magas koruk miatt netán ismerhették még Mózest, társaloghattak is vele!? Persze, grammatikus létére, azt nem tudta biztonsággal megmondani, ki volt és hol született a költő Homérosz, és a nem is oly rég élt Püthagoraszról sem tud semmit - ámde Mózesről, aki oly sok évvel korábban élt, mint azok, oly könnyedén nyilatkozik néhány öregember szóbeszéde alapján, hogy már ebből is kiderült: hazudozóval van dolgunk.

Abban a kérdésben, mikor is vezette ki Mózes a bélpoklosokat, vakokat és bénákat, a mi lelkiismeretes grammatikusunk elődeivel összhangban nyilatkozik. Manethón korábban azt írta, hogy a zsidók Tethmoszisz uralma idején, 393 évvel Danaosznak Thébába való kiköltözése előtt vonultak *[50 (8-16 §)]* ki Egyiptomból. Lüszimakhosz ezt az eseményt Bokkhórisz uralkodására[3], 1700 évvel ezelőtti időre teszi; Molón és mások, ahogy éppen képzelik. Apión, ez a „mindenkinél megbízhatóbb", a kivonulást pontosan a 7. olimpiai ciklus 1. évére keltezi, tehát ugyanarra az évre, amikor szerinte a föníciaiak megalapították Karthagót [i. e. 752][4]. Amikor Karthagó nevét is belekeverte ebbe a történetbe, nyilván saját szavahihetőségét akarta fokozni - és nem vette észre, hogy éppen ezzel vonja magára a cáfolatot: mert ha hihetünk a föníciai feljegyzéseknek, ezekben az áll, hogy Híram királyuk több mint 150 évvel Karthagó alapítása előtt élt, ennek igazolását az első könyvben idéztem a feljegyzésekből; ott kimutattam, hogy Híram Salamon királynak, a jeruzsálemi szentély építőjének szövetségese volt, és ő maga is nagyban előmozdította a szentély felépítését. Salamon azonban a szentélyt 612 évvel a zsidóknak Egyiptomból való kivonulása után építette![5]

Miután Lüszimakhosszal összhangban[6] szemrebbenés nélkül megmondta, hogy a kiűzöttek száma 110 000 volt, a szabbaton [szombat] nevének elképesztő és roppantul „hihető" magyarázatát adja:

„Hatnapi vándorlás után lágyéki daganat lépett fel náluk, ez okból a hetedik napon megpihentek; miután a most Judaea néven ismert földre szerencsésen megérkeztek, ezt a napot *szabbaton*nak nevezték el, megtartva az egyiptomi nyelvet, mert az egyiptomiak a lágyéki daganatot *szabbó*nak nevezik." Az ember nem tudja, nevessen-e az ilyen ostobaságon vagy ellenkezőleg: háborodjék fel az ezt leírni merészelőnek arcátlanságán. Szerinte nyilván egyszerre dagadt meg 110 000 ember lágyéka! Ha viszont mind amúgy is vakok, sánták és nyavalyások voltak - amint Apión ezt korábban róluk írta -, egynapi járásra sem futotta volna erejükből! Ha másfelől át tudtak kelni a sivatagon, és harcban legyőzni valamennyi ellenségüket, aligha eshettek tömegesen áldozatául, és éppen hat nap után, a daganatos betegségnek! Ez nem hozható *[51 (16-23 §)]* természetes kapcsolatba az erőltetett meneteléssel sem, hiszen a nagy hadseregekben tízezrével kell sok napon át, megfelelő ütemben menetelniük. Az pedig éppenséggel értelmetlen feltételezés lenne, hogy a betegség véletlenül tört rájuk. De ez a csodálatos Apión, miután egyszer már elmondta, hogy hatnapi út végén elértét Judaeát, másutt azt állítja, hogy Mózes felment az Egyiptom és Arábia között emelkedő Sínai hegyre, itt negyven napig rejtőzött, majd leszállván átadta a zsidóknak a törvényeket. Lehetséges-e, hogy ugyanazok az emberek negyven napot töltöttek a kietlen sivatagban, és ugyanők az ezen átvezető teljes utat hat nap alatt tették meg?! A szombat nevének általa adott értelmezése

pedig vagy roppant arcátlanságra, vagy szörnyű tudatlanságra vall. A *szabbó*nak ti. semmi köze a *szabbaton*hoz. A *szabbaton* jelentése a zsidók nyelvén: „minden munkától való pihenés", míg a *szabbó* (az ő állítása szerint) egyiptomi nyelven jelenti a here fájdalmas betegségét.

3. Nos, ilyen új mozzanatokkal egészítette ki az egyiptomi Apión elődeinek közléseit Mózesről és a zsidók egyiptomi kivonulásáról. De miért kellene csodálkoznunk azon, hogy őseinkről azt a koholmányt terjeszti, miszerint egyiptomi származásúak lennének? Önmagáról ugyanis ennek éppen az ellenkezőjét hazudta, mert bár az egyiptomi Nagy Oázisban született - tehát úgyszólván tősgyökeres egyiptomi! -, mégis megtagadta valódi hazáját és származását, és magát hazug módon alexandriai születésűnek vallván, közvetve elismerte valódi származásának hitvány voltát. Azokat, akiket gyűlöl és le akar alacsonyítani, egész érthető módon nevezi tehát egyiptomiaknak, mert ha az egyiptomiakat nem tekintené hitványaknak, nem akart volna szabadulni ilyetén származásától. Akik nagyra tartják hazájukat, büszkén viselik annak nevét is, és még le is leplezik azokat, akik ezt a nevet jogtalanul viselik. Az egyiptomiak azonban velünk szemben kétféle, ellentmondó érzülettel viseltetnek: vagy mint arra *[52 (24-31 §)]* büszkék, színlelik a rokonságot, vagy saját gyalázatuk részeseiként rántanak le minket is a sárba. Lehet, hogy a derék Apión a velünk szembeni rágalmaival mintegy viszonozni akarta Alexandria polgárainak, hogy soraikba fogadták. Ismervén az alexandriaiak gyűlöletét zsidó polgártársaikkal szemben, céljául tűzte ki a velük szemben való gyalázkodást, s ebbe már belefoglalta a többi zsidót is: állításai azonban mindkét irányban szégyentelen hazugságok.

4. Lássuk azonban, mik azok a szörnyű és gyalázatos tettek, melyekkel az Alexandriában élő zsidókat vádolja! „Ők Szíriából jövet - mondja - csak a kikötőtől távoli tengerparton kaptak lakóhelyet, a hullámtörő gátak szomszédságában"[7]. Nos, ha egy lakóhely a szidalmazás alapja lehet, akkor voltaképpen, ha nem is az igazi hazáját, de a hazájának vallott várost, egész Alexandriát vádolta meg, mert köztudomás szerint annak éppen ez a tengerparti része a legkedvezőbb a letelepedés számára. Ha a zsidók ezt erő-szakkal foglalták volna el és tartották volna meg maguknak: vitézségük jele lenne; ámde a valóságban Nagy Sándor jelölte ki nekik lakóhelyül ezt a negyedet, és egyidejűleg elnyerték a makedón lakosság kiváltságait is. Nem is tudom, miket mondana Apión, ha nem itt, a királyi palota közelében, hanem a temető mellett kaptak volna letelepedési engedélyt! A zsidók lakta kerületnek [phülé] neve mindmáig ez: *Makedonesz*. Ha szerzőnk ismerné Nagy Sándor király idevágó rendeleteit, ha egy pillantást vetett volna Ptolemaiosznak, Lagósz fiának és az őt követő egyiptomi királyoknak írásaiba, ha látta volna Alexandriában azt a sztélét, melyre rá vannak vésve a zsidóknak a nagy Caesar által adott kiváltságai - ha, mondom, mindezeknek ismeretében merészelte ennek az ellenkezőjét leírni: akkor gazember; ha pedig minderről semmit sem tudott: tudatlan.

Hasonló tájékozatlanságnak jele az, hogy csodálkozik, hogyan hívhatják őket zsidó létükre alexandriaiaknak. *[53 (31 - 38 §)]*

Mindazok, akik befogadtattak egy újonnan létesült településbe *[apoikia]*, bármennyire különbözzenek is egymástól származás tekintetében, felveszik a településnek az alapítók által adott nevét. Aliért kellene másokról beszélni? Tulajdon magunk közül: akik Antiokhiában élnek, azok antiokhiaiak, mivel ezt a jogot a városalapító Szeleukosztól nyerték el; hasonlóképpen: az Epheszoszban és Iónia más városaiban élő zsidók a bennszülött polgárokkal azonos származás-jelző nevet viselnek a Nagy Sándor utódai által adott jogok alapján. És nem engedélyezte-e a rómaiak emberbaráti érzülete a saját "római" nevük viselését szinte mindenkinek, nem csupán egyes személyeknek, hanem egész nagy provinciák lakosainak is? Az egykori ibérek, az etruszkok, a szabinok ma már mind *római* polgárok! Ha Apión megvonja a zsidóktól ezt a fajta [ti.: adományozott] polgárjogot, önmagát se nevezze többé alexandriai polgárnak! Hiszen, ahogy az imént említettem, aki Egyiptom legbelsejében született, hogy lehetne alexandriai polgár, ha - mint ő akarja velünk szemben - tagadja az adományozott polgárjog érvényét? Különösen, amikor a földkerekség urai, a rómaiak, kizárólag az egyiptomi törzsökös lakosságtól tagadtak meg mindenfajta polgárjogot! Ő azonban annyira „nemeslelkű", hogy önmagának olyan jogokat követel, melyek nem is illetik meg, másokat, akik azokban törvényesen részesülnek, megrágalmaz.[8]

Alexandrosz nem azért gyűjtötte az általa oly nagy körültekintéssel megalapított városba népünknek egyes fiait, mintha nem talált volna oda elegendő telepest: hanem gondos latolgatás után népünk erényének *[areté]* és megbízhatóságának elismeréseként adta ezt a kitüntető ajándékot[9]. Ő ugyanis - Hekataiosz közlése szerint is - oly nagyra becsülte népünket, hogy a zsidóknak iránta tanúsított tiszteletét és hűségét viszonozva, országukhoz csatolta Szamareia térségét, s azt adómentessé tette. Nagy Sándorhoz hasonlóan vélekedett az Alexandriában élő zsidókról

Ptolemaiosz, Lagósz fia. Egyiptom határerődeit *[54 (38 - 44 §)]* az ő védelmükre bízta, mert meg volt győződve arról, hogy ezeket hűségesen és vitézül fogják őrizni. Amikor pedig Küréné és további libüai városok feletti uralmát is biztosítani akarta, ide is zsidó katonai osztagokat telepített le[10]. Az ő utóda, Ptolemaiosz Philadelphosz, nemcsak hogy felszabadította a netán még országában található, népünkből való foglyokat, hanem több alkalommal pénzbeli adományokat is juttatott nekünk. Ami pedig a legfontosabb: meg akarta ismerni törvényeinket és tanulmányozni szent könyveinket. Ezért követség útján kérte, küldjenek olyan férfiakat, akik képesek lefordítani néki a Törvényeket. A fordítás elkészíttetésének gondját nem akárkikre bízta, hanem a phaléroni Démétrioszra, Andreaszra és Arisztreaszra[11], akik közül Démétriosz saját korának legműveltebb férfia volt, a másik kettő pedig a király személyes testőre. Ők voltak tehát megbízva a fordítás ügyének intézésével A király bizonyára nem vágyott volna annyira törvényeink és ősi tanításaink megismerésére, ha ezen törvények és tanítások népét megvetette, és nem éppen nagyon csodálta volna.

5. Apión figyelmét, úgy látszik, elkerülték makedón „elődeinek" mindazok az uralkodói, akik a legnemesebb érzülettel viseltettek irányunkban. Így pl. III. Ptolemaiosz Euergetész, egész Szíria meghódítása után nem Egyiptom isteneinek mutatott be hálaáldozatot, hanem Jeruzsálemben[4] járván a mi Istenünknek hódolt gazdag áldozatokkal, úgy amint az nálunk szokás, és ezen felül becses győzelmi ajándékot is adott. Ptolemaiosz Philométór pedig, feleségével, Kleopatrával egyetemben az egész ország katonai védelmét zsidókra bízta[12]; az egyiptomi haderő két parancsnoka: Oniasz és Doszitheosz - zsidók voltak. Apión gúnyolódik a nevük miatt, - inkább tetteiket szemlélte és csodálta volna, akkor nem gyalázkodnék, hanem hálát mondana, amiért megmentették Alexandriát, azt a várost, amely polgárának ő magát vallja. Amikor ugyanis a főváros lakói fellázadtak Kleopatra királynő ellen és *[55 (44-50 §)]* csaknem mind rútul elpusztultak - ők kezdtek tárgyalásokat és vetettek véget a belső háború szenvedéseinek[13]. Apión azonban így folytatja: „Ezután Oniasz nagy sereget vezetett a város ellen, miközben Thermus[14], a rómaiak követe is ott tartózkodott". Merném mondani - helyesen és nagyon is méltányosan cselekedett így [a zsidó vezér]. Hiszen Ptolemaiosz Phüszkón testvérének, Ptolemaiosz Philométórnak halála után Kürénéből hadra kelt Egyiptom ellen, hogy fiaival együtt Kleopatrát elűzze királyságából és jogtalanul ő bitorolja az országot[15]. Ezért indított hát ellene harcot Oniasz Kleopatra védelmében, mert a királyainak tett hűségesküt a bajok idején sem tagadta meg. Maga Isten tanúskodott megjelenésével az ő igazsága mellett: mert Ptolemaiosz Phüszkón Oniasz seregével ugyan nem mert nyíltan szembeszállni - de a városban élő zsidókat ruhátlanul és megkötözve, gyermekestül-asszonyostul az elefántok elé vetette, hogy azok tapossák őket halálra, és az állatokat vadságuk fokozására még borral is leitatta: ámde tervei ellenkezőjükre fordultak. Az elefántok rá sem hederítettek az eléjük vetett zsidókra, ha-nem a király barátai felé rohantak, és többet meg is öltek közülük. Ezután Ptolemaiosz szörnyű látomást látott, amely tiltotta, hogy azoknak az embereknek ártson. Ennek hatására legkedvesebb ágyasa is (kinek neve némelyek szerint Ithaké, mások szerint Iréné volt) rimánkodott, ne kövessen el több istentelenséget. Így a király engedett, és megbánta eddigi és tervbe vett gonosztetteit. Helyesen teszik tehát Alexandria zsidói, hogy azt a napot, amelyen Isten látványosan megmentette őket - ünnepként tartják meg. Apión, ez a rágalmazó persze a Phüszkón elleni háborút is a zsidók nyakába varrja - holott csak dicséretet érdemelnek.

Megemlékezik Kleopatráról[16], Alexandria utolsó királynőjéről is, és szemmel láthatólag nekünk rója fel még irántunk való hálátlanságát is, ahelyett, hogy inkább őt bírálta volna, azt az asszonyt, akinek tetteiből nem hiányzott az igazságtalanság és gonosztett semmilyen formája, sem *[56 (50-57 §)]* vérrokonai, sem férjei irányában - akik pedig szerették őt -, aki hálátlan volt a rómaiakkal, még az iránta oly jóakaratú imperatorokkal szemben is, aki a templomban ölette meg nővérét, az ellene mit sem vétő Arszinoét, csalárd módon eltette láb alól testvérét, és kifosztotta az ősi istenek szentélyeit éppúgy, mint saját őseinek sírhelyeit. Ő, aki királyságát az első Caesarnak köszönhette, nem átallott szembeszegülni annak fiával és utódjával, Antoniust szerelme bűvöletével behálózta, hazájának ellenségévé, barátainak árulójává tette, királyokat fosztott ki vagy őrületében esztelen bűnökbe kergetett. De kell-e róla hosszasabban szólni, amikor kedvesét, férjét és közös gyermekeik atyját is elhagyta a tengeri csatában s ezzel méltóságának és seregének feláldozására késztette? Végül aztán, miután Caesar Alexandriát is elfoglalta, odáig jutott, hogy menekülést csak az öngyilkosságban látott; ez volt méltó büntetése kegyetlenségeinek és hitszegéseinek. Mit gondolsz, nem dicsőségünkre válik-e, ha - mint Apión állítja - egy ilyen királynő az éhínség idején a zsidókat kizárta a gabonaosztásból? Ő tehát ily módon elnyerte méltó büntetését, mi pedig a nagy Caesart hívhatjuk neki nyújtott vigaszunk és hűségünk tanújául, melyet iránta az egyiptomiak ellen vívott hadjáratában tanúsítottunk[17]. De ugyanígy igazolnak minket a senatus határozatai és Caesar Augustus rendelkezései, amelyek mind méltatják érdemeinket! Ezeket az írásokat Apiónnak tanulmányoznia kellett volna, s egyenként alaposan megvizsgálni a rólunk szóló véleményeket Nagy

Sándortól valamennyi Ptolemaiosz-uralkodón át egészen a római senatusnak és a legnagyobb római hadvezéreknek tanúságtételéig. Ha viszont Germanicus[18] Alexandria lakóinak nem tudort elegendő gabonát kimérni, ez csak a szárazság és a gabonahiány jele, de nem lehet jogcím a zsidók elleni vádaskodásokra. Hogy miként vélekedtek az egyes imperatorok az alexandriai zsidókról, úgyis közismert, a gabonaszerzés intézését pedig a többi alexandriaitól ugyanúgy megvonták, mint tőlük is: viszont *[57 (57-64 §)]* megtarthatták a korábbi királyok által rájuk ruházott legfelelősségteljesebb szolgálatot, a folyam partjának őrzését; soha nem ítélték őket méltatlannak ezen feladatra.

6. Tovább így erősködik Apión: „Ha valóban teljesjogú polgárok a zsidók, miért nem tisztelnek az alexandriaiakkal azonos isteneket?" Neki így válaszolok: Miért van az, hogy bár ti mindannyian egyiptomiak vagytok, egymás között mégis szüntelen harcban álltok a vallási kérdésekben? Nem azért hívunk-e bizonyára mindnyájatokat egyiptomiaknak és nem egyszerűen embereknek, mert a mi természetünkkel ellentétes vadállatokat tiszteltek, s azokat nagy buzgalommal ápoljátok? Ezzel szemben a mi népünk, akárhogy is, teljes egységet mutat[19]. Ha pedig közöttetek, egyiptomiak között oly sok eltérő vélemény van a vallási kérdésekben, miért csodálkozol azon, hogy mi, akik idegenből költöztünk Alexandriába, ugyancsak ragaszkodunk saját ősi törvényeinkhez?[15]

Ő továbbá állandó nyugtalankodással is vádol minket. De ha némi igazsággal állíthatja is ezt az Alexandriában élő zsidókról,[20] miért terjeszti ki vádját mindannyiunkra, bárhol e földön csak azért, mert összetartunk? Továbbá, könnyen rájöhet bárki arra is, hogy a múltban a békétlenség kezdeményezői az Apiónhoz hasonló lázongó és nyugtalan alexandriai polgárok voltak. Amíg ugyanis a városban csak görögök és makedónok rendelkeztek polgárjoggal, sohasem támadtak ellenünk, és tiszteletben tartották ősi szertartásainkat. Amióta azonban a zavaros körülmények között az egyiptomi népség megnövekedett, a lázongások úgyszólván állandósultak. Mivel viszont a mi népünk megtartotta a tisztaságát, a kettőnk közötti viszályoknak a kezdeményezését nekik kell tulajdonítani, mert ma már nincs meg bennük sem a makedón jellemszilárdság, sem a görög önmérséklet: most már ebben a városban is elburjánoztak az Egyiptomra jellemző rossz erkölcsök és a velünk szembeni ellenségeskedés.

Amit a mi nyakunkba akarnak varrni, éppen fordítva *[58 (64 -71 §)]* van. Ámbár nagy részük soha nem nyerte el jogszerűen a polgárjogot, mégis azokat nevezik idegeneknek, akik ezt a kiváltságot köztudomásúlag az ország uraitól nyerték el. Tudomásunk szerint egyetlen király sem adományozott [alexandriai] polgárjogot [az egyiptomiaknak][21], s egyetlen császár sem tett így. Minket azonban maga Nagy Sándor telepített be a városba, s az ország királyai gyarapították jogainkat, s a rómaiak hajlandók voltak ezeket tiszteletben tartani.

Apión mindezek után azon a címen is vádat emel ellenünk, hogy mi nem állítunk szobrokat és képmásokat a császároknak - mintha ők maguk nem lennének evvel tisztában, vagy rá lennének szorulva Apión védelmére. Inkább csodálhatná a rómaiak nagylelkűségét és mértéktartását, hogy alattvalóikat nem kényszerítik ősi törvényeik megszegésére, és úgy fogadják a megtiszteltetéseket, ahogyan az azokat felajánlók azt adni kegyeskednek és törvényesnek tartják. Nem igénylik a rómaiak a kikényszerített és kierőszakolt megtiszteltetéseket![22] Igaz, a görögök és némely más nép helyesnek tartja képmások felállítását, hiszen ők szüleik, feleségük, gyermekeik képmásainak látványában is örömüket lelik, némelyek még olyan személyek képét is megveszik, akikhez semmi személyes közük; akad olyan is, aki lefestette szorgalmas rabszolgáit. Ne csodálkozzunk hát azon, hogy ők a császároknak és mindenkori uraiknak is megadják ezt a tiszteletet! Ezzel szemben a mi törvényhozónk megtiltotta képmások készítését: nem mintha Róma majdani tiszteletét akarta volna csorbítani, hanem azért, mert a tiszteletnek ezt a formáját, mint istenek és emberek iránt egyformán méltatlant megvetette, és mert egyáltalán minden teremtett lénynek, még sokkal inkább tehát Istennek, aki - mint azt később bizonyítom - nem teremtett lény, képben való ábrázolását tilalmazta. Viszont állandóan áldozatot mutatunk be a császárokért, és nemcsak hogy naponként bemutatjuk ezeket a zsidó közösség költségén, hanem - bár egyetlen személy tiszteletére sem szabad közköltségen áldozatot bemutatni, *[59 (71 -77 §)]* még fiainkért sem - ezt a különleges tiszteletet, melyet mindenki mástól megtagadunk, kizárólag a császároknak megadjuk. Remélem, átfogó és kielégítő feleletet adtam mindarra, amit Apión az alexandriai zsidókról mondott.

7. Azokon is csodálkozom, akik őneki a nyersanyagot szolgáltatták rágalmaihoz: Poszeidónioszra[23] és Apollóniosz Molónra gondolok, akik azon az alapon vádolnak minket, hogy nem tiszteljük a többi néppel együtt ugyanazokat az isteneket, egyidejűleg pedig mindenfélét hazudoznak és templomunkról különböző, egymásnak is ellentmondó káromlásokat mondanak, nem mérve fel eljárásuk istentelen voltát. Holott nemes felfogású ember számára nincs szégyenteljesebb a

hazugságnál, akármilyen megfontolásból történjék is, különösképpen azonban egy minden ember előtt ismert s oly különlegesen szentséges templommal szemben.

Nos, Apión elég arcátlan volt azt állítani, hogy a zsidók szentélyükben szamárfejet helyeztek el, ezt tisztelik és veszik körül nagy áhítattal[24]. Állítása szerint ez akkor vált közismertté, amikor Antiokhosz Epiphanész kirabolta a templomot, s ennek során megtalálta az aranyból készített, sok pénzt érő fejet. Ehhez a magam részéről először is azt jegyzem meg, hogy ennek az egyiptomi embernek akkor sem lett volna joga a felháborodásra, ha ilyesmit nálunk valóban tapasztaltak volna: mert mennyivel rosszabb a szamár a görénynél, a kecskebaknál és a náluk tisztelt egyéb isteneknél? Továbbá, hogyhogy nem vette észre, mennyire rácáfolnak a tények az ő hihetetlen hazugságára? Mi mindenkor ugyanazon törvényekhez ragaszkodtunk, amelyekben kezdettől fogva éltünk, és bármily csapások sújtották államunkat - mint ahogy ez más népekkel is megtörtént -, és bár a „kegyes" Antiokhosz, Pempeius Magnus, Licinius Crassus, legújabban pedig Titus Caesar háborúban legyőztek s elfoglalták a szentélyt[25]: semmi ilyesmire ott nem bukkantak rá, csupán a legtisztább vallásosságot tapasztalhatták, amellyel kapcsolatban *[60 (77-82 §)]* másokkal szemben semmi elhallgatni valónk nincs. Hogy viszont Antiokhosz nem a hadijog alapján rabolta ki templomunkat, hanem pénzhiány miatt folyamodott ehhez, holott nem is volt ellenségünk, sőt minket mint szövetségeseit és barátait támadott meg, és a szentélyben nem is talált semmit, ami gúnyra jogot adott volna: mindezt számos hitelt érdemlő szerző tanúsítja, így a megalopoliszi Polübiosz, a kappadókiai Sztrabón, a damaszkuszi Nikolaosz, Timagenész, Kasztór, ennek a kornak krónikása, és Apollodórosz[26]. Ők mind megerősítik, hogy Antiokhosz pénzszűke miatt szegte meg a zsidókkal kötött szövetséget, és rabolta ki az aranyban, ezüstben dús templomot. Mindezt Apiónnak is be kellett volna látnia, ha nem ő maga lenne szamár és az egyiptomiak körében olyannyira tisztelt kutyához méltóan arcátlan: mert hazugságának semmilyen ésszerű alapja nincs. Mi semmilyen tiszteletet és hatalmat nem tulajdonítunk a szamaraknak: eltérően az egyiptomiaktól, akik a krokodilusokat és kígyókat szentnek vélik, azokat pedig, akiket kígyó mart meg, vagy krokodilus tépett szét, üdvözülteknek és istenieknek tekintik. Minálunk a szamárnak csak az a szerepe, mint más értelmes népek körében: teherhordó állatok, és ha a szérűhöz érve onnan csemegéznek, az útról letérnek vagy makacskodnak, derekasan megcsapjuk őket, mivel munkájukra földművelés céljából van szükségünk. Apión tehát vagy még a hazugságok összetákolásában is különlegesen otromba, vagy legalábbis valahonnan elkezdve a dolgot, nem képes azt célba juttatni, hiszen nincs egyetlen rágalma sem velünk szemben, amellyel fel ne sülne.

8. Lejáratásunk végett egy további, görög forrásból merített mesét is feltálal rólunk: erről elég annyit megjegyezni, hogy vallási kérdésekről szóló szerzőknek tudniuk kell: kisebb bűn tisztátalanul átlépni a szentély küszöbét, mint papnak tisztátalan szavakat koholni. Mert ezek a szerzők inkább akarják megvédeni a szentségtörő királyt, mintsem hogy az igaz és szavahihető tényeket megírnák a mi szentélyünkről. *[61 (82-90 §)]* Abban a szándékukban, hogy támogassák Antiokhoszt és fedezzék hitszegő szentélyrablását, amelyet népünkkel szemben, pénzben szűkölködvén elkövetett: rágalmat zúdítottak ránk, hogy azt utódaik is átvegyék tőlük. Apión itt mások szószólójaként lép fel, és a következőt mondja el: Antiokhosz a templomban egy kerevetre bukkant, ezen egy ember feküdt, előtte hallal, vaddal, szárnyasokkal teli asztal, és az ember ezekre meredt. Ahogy a király belépett, lába elé borult, mint megmentőjét és vigasztalóját köszöntötte, és kezét térde felé nyújtva szabadításért könyörgött. A király biztatta, hogy mondja el őszintén, ki ő, miért tartózkodik ott, és mire szolgál ez a sok étel. Ekkor az ember sóhajtozás és könnyek között nagy keservesen elmondta szomorú helyzetét. Ő görög ember - vallotta -, és miközben az országot üzleti ügyben járta, idegen emberek elrabolták, a templomba vitték, ide bezárták, ahol senki sem látja, de mindenfajta étellel bőven ellátták. Eleinte jólesett neki ez az egészen váratlan kedvesség, később gyanút fogott, ez rettegéssé fokozódott, míg végül az ételeket hozó szolgáktól megtudta a zsidók kimondhatatlan törvényét, melynek kedvéért táplálták, s amelyet minden évnek meghatározott időszakában hajtanak végre: elfognak egy görög idegent, azt egy évig felhizlalják, majd egy erdőbe hurcolva ott megölik, testét a saját rítusuk szerint feláldozzák, húsából mindnyájan esznek, és a görög ember feláldozása után mindig újra örök ellenségeskedést esküdnek a görögök ellen; végül teste maradványait egy gödörbe rejtik. Előadása szerint a görög ember azt is elmondta, hogy már csak néhány napja van hátra életéből, s a görögök isteneire könyörgött a királynak, hiúsítsa meg a zsidók gonosz terveit élete ellen, és szabadítsa meg az őt fenyegető haláltól.[27]

El kell ismerni, ebben a mesében nemcsak a görög tragédiák minden szörnyűsége van meg a legnagyobb mértékben, de bővelkedik a kegyetlen pimaszságban is. Persze még ez a történet sem mentesítheti Antiokhoszt a szentélyrablás bűne alól, ahogyan azok képzelték, akik ezeket *[62 (90-97 §)]* az ő kedvéért összeirkálták. Hiszen a király, mikor a templomba behatolt, nem gyanított semmi

ilyesmit, hanem, amint mondják, váratlanul bukkant rá az emberre. A király szándéka tehát gonosz, kegyelettelen és istentelen marad, bármily bőséggel hazudozzanak is erről: amit a tények alapján igen könnyű felismerni. Törvényeink, mint ismeretes, nemcsak a görögökétől térnek el, hanem még sokkal nagyobb mértékben az egyiptomiakétól és számos más népétől. Márpedig mindezen népek köréből sok idegen jár országunkban: miért szerveznénk összeesküvést csakis görögök vére ontására? Hogyan képzeli el Apión, hogy valamennyi zsidó összegyűl az ilyen áldozathoz, és sokezren fogyasztják ennek az egyetlen embernek húsát? Ha már rábukkant a király erre az emberre - akárki volt is -, miért nem jegyezte fel a nevét, miért nem vitte nagy ünnepélyességgel saját országába, holott ezzel még a kegyes tettnek és a görögök iránti különleges barátságnak látszatát is kelthette, és a zsidók gyűlöletét mindenki más rokonszenvével ellensúlyozhatta volna. De mellőzöm is ezeket a kérdéseket: a bolondokat nem érvekkel, hanem legfeljebb a tények felvonultatásával lehet észre téríteni. Mindenki, aki még látta, ismeri templomunk szerkezetét és tudja, mily áttörhetetlen módon őriztük tisztaságának gáncstalan voltát. Négy udvar vette körül és ezek mindegyike felett különleges törvények őrködtek. A legkülső udvarba minden idegen beléphetett, csupán a havi tisztulás állapotában lévő nők voltak kitiltva. A második udvar nyitva állt minden zsidó férfi és felesége előtt, ha minden tisztátalanságtól ment volt. A harmadikba a zsidó férfiak tisztasági szertartás végrehajtása után, a negyedikbe már csak papok léphettek be papi díszruhájukban: magába a szentélybe azonban csakis a főpapok saját dísz-köntösükben. A kultusz tisztaságának fenntartásáról azzal is gondoskodtak, hogy a papok is csak meghatározott órákban léphettek be. A templom kapuit hajnalban nyitották meg, ekkor kellett azoknak, akik a nekik átadott áldozati állatokat feláldozták, bemenni, majd délben újra, mígnem *[63 (97 – 105 §)]* bezárták a kaput. Kívülről semmilyen edényt nem is volt szabad a szentélybe vinni[28], mert abban nem volt más, mint: oltár, egy asztal, tömjéntartó és kandeláber, mindezek a törvény által előírt rendben. Ezen túlmenően semmilyen titkos szertartás nem folyik, és a szentélyben semmilyen étkezésnek nem lehet helye. Mindezt, amit közöltem, az egész nép igazolhatja, és bizonyítják a végrehajtott szertartások. Bár négy papi törzs van, és mindegyik törzs több mint ötezer főből áll, ezek mind meghatározott napokon gyakorolják tisztjüket; amikor az egyik csoport szolgálata lejárt, a soron következő lép az oltárhoz, ezek déltájban a templomba gyűlve, elődeiktől átveszik a templom kulcsait és szám szerint minden egyes áldozati kelléket - anélkül, hogy bármilyen ételt, italt (vagy erre szolgáló edényt) a templomba vihetnének. Ilyeneket még áldozatként sem szabad az oltárnál felajánlani - csupán azokat, amelyeket erre a célra a törvény előír.

A legkevesebb, amit Apiónról mondhatunk az, hogy e tények vizsgálata nélkül adta elő hihetetlen történetét. De hát ez szégyenletes dologi Nem hangoztatta-e ez a tudós ember, hogy hiteles történetet akar megírni? Tehát ő templomunk szentségének ismeretében erről mindent elhallgatott, és kitalálta a görög ember elrablásának, a szörnyű étkezésnek, a dús ételeket odahordozó rabszolgáknak meséjét azzal a szentéllyel szemben, amelybe még a legelőkelőbb világi zsidó személyek sem léphettek be, csakis a papok. Itt tehát a leghitványabb istentelenséggel és tudatos hazugsággal állunk szemben, de ez csak azokat tudja félrevezetni, akik az igazság iránt közömbösek. Ezeket a gonosz és szörnyű dolgokat, melyekről szó volt, csakis az irántunk való gyűlölet keltése végett találhatták ki.

9. Egy másik történet ürügyén inkább nevetség tárgyává akar minket tenni ez a kegyes férfiú, és itt Mnaszeaszra[29] hivatkozik. Állítása szerint ez utóbbi elmondja, hogy a zsidóknak az idumeusok elleni háborúja idején, sok-sok évvel ezelőtt egy idumeus városnak, Doriinak Zabidosz *[64 (106-112 §)]* nevezetű, Apollónt tisztelő polgára felkereste a zsidókat, és megígérte nekik, hogy átadja Dorii város istenét, Apollónt, aki a zsidó ostromló sereg távozása után a mi templomunkba fog költözni. Ezt a mesét az összes zsidó elhitte, Zabidosz pedig fából valamilyen szerkezetet készített, abba három sor mécsest helyezett el, ő maga belebújt, és oly ügyesen hordozta körbe, hogy messziről úgy tűnt: csillagok járják körtáncukat a föld színén. A zsidók a meglepő látványtól megrémültek, messzire húzódtak, így Zabidosz a döbbent csendet felhasználva, belopakodott a szentélybe, leszedte aranyfejét a „teherhordó szamár"-nak - így fogalmaz szellemeskedve a szerző -, s azzal gyorsan visszatért Dórába.

Mondhatnánk a szerző stílusában, hogy Apión a „teherhordó szamarat", azaz önmagát terhelte meg az ostobaságnak és hazugságoknak fölös tömegével. Nem létező helységekről ír, és tudatlanságában a létező városokat is áthelyezi. Idumea ugyanis a mi országunkkal határos Gáza felől, Dóra nevű város itt egyáltalán nem létezik[30]. Föníciának van egy a Karmel hegységben fekvő Dóra nevű

városa, amelynek azonban semmi köze Apión locsogásához, hiszen négy napi járásra van Idumea határától. De hogyan merészel azzal vádolni minket, hogy nincsenek másokkal közös isteneink, ha atyáink oly könnyen elhitték, hogy Apollón felkeresi őket, és saját szemükkel láthatják, amint a csillagoktól körülvéve a földön járkál. Mintha ők, akik ünnepeiket oly sokszor és oly fényes kivilágítással tartják meg, soha nem láttak volna közelről mécsest![31] A sok tízezer ember közül senki sem ismerte fel, amint a földön sétált?! De nem is folytatom. Csak annyit jegyzek még meg, hogy szentélyünk kapui 60 könyök magasak, húsz könyök szélesek voltak, részben aranyozottak, részben arany borításúak. Naponkint nem kevesebb, mint 200 főnyi osztag zárta be őket, és őrizet nélkül nyitva hagyni ezeket tilos volt[32]. Gondolom, milyen könnyű lehetett ennek a mécseshordozó embernek, akinél még ott volt az arany szamárfej is, egymagában kinyitni ezt a kaput! Nem *[65 (112 - 120 §)]* is tudom, ezek szerint visszahozta-e az illető az arany szamárfejet, vagy Apión szolgáltatta vissza, csak azért, hogy Antiokhosz megtalálja és újabb mesére adjon alkalmat Apiónnak?

10. A továbbiakban azt is ránk fogja a szerző, hogy esküvel fogadjuk Istenre, aki teremtette az eget és a földet és a tengert, hogy ellenségei leszünk minden idegennek, főként a görögöknek. Ha már egyszer elkezdte hazudozását, inkább olyasmit koholt volna, hogy ellenségei leszünk minden idegennek, „de főként az egyiptomiaknak"! Akkor legalább az esküről szóló koholmánya összhangban lenne korábbi kitalálásaival - gondolok arra, hogy őseinket egyiptomi rokonaik nem valami bűn miatt, hanem szerencsétlen betegségükre hivatkozva űzték ki Egyiptomból. A görögöktől azonban földrajzilag is és berendezkedésünknél fogva is oly távol álltunk mindig, hogy sem ellenségeskedésnek, sem féltékenységnek közöttünk nem lehetett helye; ellenkezőleg, közülük többen vették át törvényeinket, némelyek ezekhez hűségesek is maradtak, mások pedig - nem bírván a szigorú előírásokat - elpártoltak tőlünk. De sem ezek, sem amazok soha nem állították, hogy ilyenfajta esküről körünkben hallottak volna. Úgy látszik, csak Apión hallott: no persze, hiszen ő maga találta ki.

11. Amit most el akarok mondani, ugyancsak Apión nagy eszét dicséri. Törvényeink igazságtalan, istentiszteletünk helytelen voltának bizonyítéka szerinte, hogy nem mi uralkodunk, hanem hol az egyik népet, hol a másikat szolgáljuk, városunk is ismételten szenvedett csapásokat. Mintha ősidőktől fogva ők, az egyiptomiak, lennének urai a földkerekségnek, mintha nem kellett volna nekik is hozzászokniok Róma szolgálatához! Egy római ember részéről az ilyesfajta dicsekvés még elfogadható lenne, de a többi ember között nincs egy sem, aki tagadhatná, hogy az Apiónéhoz hasonló érvelés nagymértékben irányul *[66 (120126 §)]* ellene is. Mert nagyon kevés nép jutott - szerencsés körülményeket kihasználva - saját birodalomhoz, de a sorsváltozások ezeket is előbb-utóbb mások igájába kényszerítették. A legtöbb nép pedig története során gyakran volt másoknak alávetve. Ezek szerint az egyiptomiak lennének az egyetlenek, akik - mivelhogy saját hiedelmük szerint az istenek mind az ő országukba menekültek és itt állatalakba bújtak[33] - azt a különleges ajándékot kapták, hogy senkinek sem Ázsia, sem Európa urai közül ne legyenek alávetve!? Furcsa elképzelés, hiszen Egyiptom népe egész története során soha nem volt szabad, még a saját királyaival szemben sem. Azt nem hánytorgatom fel, mily kegyetlenül bántak velük a perzsák is, akik nem is egyszer, hanem gyakorta feldúlták városaikat, ledöntötték szentélyeiket, az istenekként tisztelt szent állatokat levágták - de én ezt nem Egyiptom bűnéül rovom fel! Nem lenne ildomos követni Apión otrombaságát, aki mintha megfeledkeznék az athéniek és a lakedaimóniak viszontagságairól - holott mindenki tudja, hogy az utóbbiak a legvitézebbek, az előbbiek a legistenesebbek voltak egész Hellaszban. Nem említem az olyan jámborságukról közismert, mindazonáltal súlyos csapásokat szenvedett királyokat, mint Kroiszosz, nem szólok az athéni Akropolisz felperzseléséről, az epheszoszi, a delphoi és megszámlálhatatlan más szentélyről, amelyek feldúlását senki sem a szenvedő félnek, hanem csakis az elkövetőknek rótta fel. Újszerű vádat emelt hát Apión, megfeledkezve hazájának, Egyiptomnak sok szenvedéséről. De úgy látszik, Szeszosztrisz[34], Egyiptom mitikus királya fosztotta meg a világos látástól!

Mi a magunk részéről nem nevezhetnők-e meg a mi királyainkat, Dávidot és Salamont, számos nép legyőzőjét? De mellőzzük őket hallgatással! Csak egyetlen közismert - Apión által persze elhallgatott - tényre hivatkozom: amikor a perzsák és utánuk a makedónok lettek Ázsia uraivá, ezek az egyiptomiakat rabszolgasorban tartották, mi azonban megtartottuk szabadságunkat, mintegy *[67 (127-134 §)]* 120 éven át, egészen Magnus Pompeius hódításáig, még a szomszéd városoknak is urai voltunk, s miközben a rómaiak mindenütt, minden király ellen hadat indítottak, a mi uralkodóink hűségük jutalmául továbbra is a „szövetséges és barát" címét viselhették[35].

12. „Ámde - folytatja tovább - nem mutathatunk fel nagyhírű személyeket, feltalálókat vagy

kiemelkedő filozófusokat", és itt felsorolja Szókratészt, Zénónt, Kleanthészt[36] és néhány más hozzájuk hasonló hírességet; s ami a legfurcsább, a nevezettekhez önmagát is odacsatolja, és boldognak vallja Alexandria városát olyan polgáráért, amilyen ő maga. Jól is teszi, mert itt csakugyan szükség van a saját tanúságtételére, őt ugyanis önmagán kívül mindenki más hitvány hordószónoknak tartja, akinek élete, értelme egyformán ferde, úgyhogy méltán sajnálható volna Alexandria, ha egy ilyen alakra büszke lenne. A mi népünk olyan nagy fiait azonban, akiknek érdemei senki másénál nem alábbvalóak - jól ismeri *Arkhaiologia* című művemnek minden olvasója.

13.Néhány további vádpont nyugodtan válasz nélkül is maradhatna, hadd legyen ő önmaga és a többi egyiptomi vádlója! Kifogásolja pl., hogy háziállatokat áldozunk, a sertéshústól azonban tartózkodunk, majd gúnyolódik a szeméremtest körülmetélésének szokásán is. Nos, a háziállatok levágásának szokásában az egész emberiséggel osztozunk, Apión pedig ezt kifogásolva saját egyiptomi származását leplezi le. Görög vagy makedón embernek nem jutott volna eszébe ezen felháborodni, hiszen ők arra büszkék, hogy hekatombákat áldoznak az isteneknek, az áldozati állatok levágása hozzátartozik ünnepeikhez, és ettől még nem vesztek ki a világból az állatok, amitől Apión tart. Ha viszont mindenki az egyiptomi szokásokat követné, az emberiség pusztulna ki, mert a vadállatok szaporodnának el - hiszen ők ezeket istenítik, kímélik és tenyésztik. Továbbá: ha valaki őt kérdezné meg, kiket tart *[68 (134 - 140 §)]* Egyiptom egész népéből a legbölcsebbeknek és legjámborabbaknak, nyilván a papokat nevezné meg, mert azt mondják, hogy eleve két dolgot kaptak feladatul a királyoktól: az istenek szolgálatát és a bölcsesség művelését. Márpedig az egyiptomi papok mind körülmetélik magukat és mind tartózkodik a sertéshús evésétől. De még a többi egyiptomi közül sincs senki, aki disznót áldozna, az isteneknek. Úgy látszik, tényleg vaksággal sújtották az istenek Apiónt, hogy az egyiptomiak védelmében minket akarván gyalázni, őket vádolta! Mert hiszen azok nemcsak hogy az általa kárhoztatott szokások szerint élnek, hanem, Hérodotosz tanúsága szerint, ők tanították meg a többi népet is a körülmetélésre[37].

Ezért, érzésem szerint, a saját népe ősi törvényeinek meggyalázásáért illő módon bűnhődött Apión: mert szeméremtestén fekély támadt, ezért rákényszerült a körülmetélésre, de mivel ez sem használt, egész teste elrohadt és szörnyű szenvedések közepette múlt ki. A jóérzésű emberek ragaszkodjanak tehát híven az istenek tiszteletét előíró saját törvényeikhez, és ne gyalázzák a mások vallását. Apión megtagadta saját népe szokásait, a mieinket pedig rágalmakkal halmozta el. Ezért fejezte be életét ily módon - és ezért fejezhetjük be mi is ezzel gondolatmenetünknek ezen részét.

14. Mivel Apollóniosz Molón, Lüszimakhosz és némely más szerző részben tájékozatlanságból, főként azonban rosszindulatból a mi törvényhozónkról, Mózesről és magukról a törvényekről igazságtalan és valótlan írásokat bocsátott közre, ezekben őt varázslónak és csalónak rágalmazták, törvényeinkről pedig azt állították, hogy csak rosszra, nem pedig erényre nevelnek: elhatároztam, hogy képességeim szerint tömören ismertetem társadalmunk egész berendezését s az egyes törvényeket[38]. Remélem, világossá tudom tenni, hogy a mi törvényeink a leghatásosabban nevelnek az istenfélelemre, az egymás iránti közösségi érzésre, és az egyetemes emberbarátságra, mindezen felül *[69 (140-146 §)]* pedig igazságosságra, a fáradalmak elviselésére s a halál megvetésére. Minden leendő olvasómat arra kérem, tanulmányozza írásomat előítélet nélkül! Nem magasztaló iratot akarok önmagunkról előterjeszteni, hanem meggyőződésem, hogy a minket sújtó számos hazug rágalommal szemben a legméltóbb védekezés azon törvényekre való hivatkozás, melyek életmódunkat megszabják. Egyébként Apollóniosz nem olyan tömören adta elő vádjait, mint Apión, hanem egész művében elszórva, minket hol istentelenekként és embergyűlölőkként bélyegez meg, máskor gyávaságot vet szemünkre, ismét más alkalommal pedig esztelen vakmerőséget ró fel nekünk. Azt is állítja, hogy a barbárok közül is mi vagyunk a legkorlátoltabbak, ezért csak tőlünk nem származik semmilyen gyakorlati találmány. Bízom abban, hogy mindezt nyilvánvalóan meg fogom tudni cáfolni, ha világossá teszem, hogy törvényeink előírásai és életmódunk szöges ellentétben állnak az elmondott vádakkal. Ha kénytelen leszek itt-ott bíráló észrevételeket is tenni a mi törvényeinkkel ellentétes előírásokról más népek körében, ezért azok a felelősök, akik törvényeinket az összehasonlítás alapján silányabbaknak tartják. Azt gondolom, a jövőben legalább arra nem lesz már lehetőség, hogy tagadják egyrészt az általam vázlatosan ismertetendő törvényeink létezését, másrészt pedig szilárd hűségünket a saját törvényeinkhez.

15. Visszatérve e rövid kitérő után gondolatmenetemhez, elsőnek azt emelném ki, hogy a törvény és rend nélkül élő népek sorából azokról, amelyek erre a rendre és a törvényeken alapuló közösségre vágyakoznak és ez irányban az első lépéseket teszik meg, méltán ismerik el, hogy civilizáltságban és a természetes erény dolgában kiemelkednek a többiek közül. Érthető módon törekednek tehát az egyes népek saját törvényeiket a legősibb időkre visszavezetni, hogy ne mások utánzóinak tartsák őket,

hanem olyanoknak, akik maguk mások számára is a törvények-szabályozta életmód úttörői. Ha ez a helyzet, akkor a *[70 (146-153 §)]* törvényhozó érdeme abban áll, hogy felismeri a leghasznosabbat, és meggyőzi népét - törvényeinek leendő gyakorlóit - intézkedéseinek helyességéről, a tömeg erénye pedig az, ha minden előíráshoz ragaszkodik, és sem jó, sem balsorsában ezekből semmit meg nem változtat.

Állítom tehát, hogy a mi törvényhozónk a történelem által ismert valamennyi törvényhozó közül a legelső. A Lükúrgoszok, Szolónok, a lokroii Zaleukosz[39] és más, a görögök szemében nagyra becsült egyéniségek ővele összevetve - mintha csak tegnap vagy tegnapelőtt születtek volna. Hiszen a görögök egykor még a „törvény" szót sem ismerték, s erről Homérosz is tanúskodik, akinek költészetében a „törvény" szó egyszer sem fordul elő[40]. Ilyesmit nem is ismertek, csupán bizonytalan intelmek és fejedelmi parancsok irányították a tömeget; a nép tehát hosszú ideig íratlan erkölcsi szabályok szerint élt, s ezeket gyakorta változtatták is a mindenkori helyzet szerint. A mi törvényhozónk azonban, aki a legtávolabbi múltban élt -s úgy vélem, ezt még ellenfeleink is elismerik -, a tömeg legkiválóbb vezérének és tanácsadójának bizonyult, és miután az egész életet átfogó törvényrendszert adott nekik, meggyőzte népét elfogadásának szükséges voltáról, s ezzel gondoskodott a törvények szilárd érvényéről.

16. Vegyük szemügyre tettei közül az első nagy teljesítményt! Amidőn őseink elhatározták, hogy Egyiptomot elhagyják és visszatérnek ősi földjükre, ő volt az, aki népének tízezreit kiragadta a kilátástalannak tűnő körülmények közül és biztonságos élethez juttatta. Víztelen homoksivatagon kellett átkelniök, ellenségek sorát legyőzni, és harc közben gyermekeik, asszonyaik és a zsákmány biztonságáról is gondoskodni. Ezenközben ő volt a legkülönb hadvezér, a legbölcsebb tanácsadó és mindenki gondjának legigazabb hordozója. Elérte azt, hogy az egész tömeg szeme rajta függött, és bár minden tekintetben számíthatott engedelmességükre, ezt a teljes hatalmat nem a saját hasznára fordította. Olyan körülmények között, amelyekben *[71 (153 - 159 §)]* a vezetők zsarnoki uralmat teremtenek meg a maguk számára, s a népet törvény-nélküli élethez szoktatják hozzá - ő, akinek mindehhez meg lett volna a hatalma, éppen ellenkezőleg, a legfontosabbnak a jámborságban való példaadást s a helyes törvények szerinti életre való nevelést tartotta, ő maga is elöl járt az erény gyakorlásában, és ezzel szilárdította meg a vezetése alatt állók boldogulását. Ezen nemes elhatározásban és nagy tetteinek véghezvitelében joggal érezhette, hogy Isten az ő vezetője és tanácsadója, és miután így elsőnek önmagát győzte meg arról, hogy mindent Isten akarata szerint határoz el és cselekszik, úgy gondolta, mindenekelőtt az a legszükségesebb, hogy a tömegbe is beleoltsa ezt a felfogást: mert, akik hisznek abban, hogy Isten szemmel tartja életüket, azok semmilyen bűn elkövetésére nem lesznek kaphatók. Hát ilyen ember volt a mi törvényhozónk - nem varázsló vagy csaló, ahogy a rágalmazók hirdetik, hanem olyan személyiség, amilyennek a görögök tartják a nagy Minószt[41] és utána a többi törvényhozót. Ezek közül némelyek törvényeiket Zeusznak, mások Apollónnak és az ő delphoi jóshelyének tulajdonították - vagy mert őszintén hitték ezt, vagy mert úgy vélték, ezzel hatnak leginkább népükre. Hogy azonban kinek a törvényei a legkülönbek, ki jutott el a legigazabb isten-fogalomhoz - erre a kérdésre a különböző törvényrendszerek egybevetése után válaszolhatunk. Erről lesz szó a továbbiakban.

Végtelen a különböző népek szokásainak és törvényeinek a változatossága. Csak a legfőbbeket említve: némelyek a királyi hatalomra, mások a csekély számú hatalmasokra, ismét mások magukra a tömegekre bízták rá az államhatalom gyakorlását. A mi törvényhozónk azonban ezek közül egyiket sem fogadta el, hanem - némileg önkényes kifejezéssel élve - az állam jellegét *theokráciának* nyilvánította, a vezetést és a hatalmat tehát magára Istenre bízta. Meggyőzte népét, hogy mindnyájan Őreá tekintsenek, mint aki minden áldás forrása: az olyanoké is, melyek mindenkivel közösek, az olyanoké is, melyeket nehéz *[72 (159 - 166 §)]* helyzetben könyörögvén lehet elnyerni, akinek végtelen tudását semmi el nem kerüli, az sem, amit tesz valaki, de még az sem, amit csak gondol. Kinyilvánította azt is, hogy ez az Isten egyetlen, nem született és örök időkön át változatlan marad, szépsége felülmúl minden halandó elképzelést; csak hatalma által ismerhető meg számunkra, ámde lényegét és természetét fel nem foghatjuk.

Most mellőzöm annak kifejtését, hogy a görögök legnagyobb bölcsei tőle vették-e át az istenségről való helyes gondolkodás alapelveit; arról azonban meggyőző bizonyítékaim vannak, hogy felismerték ezen gondolatoknak szépségét és Isten fenséges természetéhez illendő voltát. Püthagorasz, Anaxagorasz, Platón és az őt követő sztoikus filozófusok közül is a legtöbben hozzá hasonló módon vélekedtek isten természetéről[42]. Ők azonban filozófiai eszméiket csak kevesek előtt tárták fel, és a hamis vélekedés előítéletéhez ragaszkodó tömegek előtt nem merészelték feltárni legigazabb

véleményüket: a mi törvényhozónk azonban a tettek és gondolatok összhangját valósítván meg, nemcsak kortársait győzte meg igazáról, hanem valamennyi utódjukban is meggyökereztette a rendíthetetlen istenhitet. Ennek oka az, hogy törvényhozásának lényegéhez tartozik a közérdek szolgálata, s ebben minden más törvényt felülmúl. Az istenfélelmet ti. nem az „erény" egyik részének tekintette, hanem ellenkezőleg minden más erényt: az igazságosságot, a józanságot, a jellemszilárdságot, a polgároknak egymás közötti átfogó harmóniáját tekintette az istenhit egyes részterületeinek. Minden cselekedet, foglalkozás és beszéd valahogyan Isten iránti kötelességeinknek folyománya, ezeknek köréből pedig semmi sincs, amit szabályozatlanul és ellenőrizhetetlenül hagyott volna törvényhozónk.

Mindenfajta nevelésnek és erkölcsi ráhatásnak két módszere van, amelyek egyike a szóbeli oktatás, a másik a gyakorlati erkölcsre való szoktatás. Minden más törvényhozó egyéni felfogásától függően, a kettő közül mindig csak az egyiket szorgalmazta s a másik összetevőt mellékesnek *[73 (166-172 §)]* tekintette. Például a lakedaimóniak és a krétaiak szoktatással neveltek, nem elméletekkel, az athéniek viszont, s velük együtt csaknem valamennyi görög állam törvények útján szabályozták, mit kell tenni és mit mellőzni, de kevésbe vették, hogy a törvények megtartására cselekedetekkel is szoktassanak.

17. A mi törvényhozónk azonban nagy gonddal kapcsolta össze a két tényezőt. Nem engedte sem azt, hogy tompa maradjon az erkölcs gyakorlása, sem azt, hogy a törvény szava csupán elmélet maradjon. Gondoskodott arról, hogy már születésétől és az otthonban szerzett első benyomásoktól kezdve mindenki helyesen nevelődjék, a legkisebb ügyet sem hagyta rá az egyes személyek önkényére, hanem - például - az engedélyezett és tiltott ételeket, az egymással közösségre lépők életmódját, a megfeszített munkát és viszont, a pihenést illetően, a törvényt tette meg határul és mérőzsinórul, hogy ennek [a törvénynek] mint apának és uralkodónak hatalma alatt élve sem szándékosan, sem tudatlanságból semmilyen bűnt ne kövessenek el.

Törvényhozónk ugyanis nem engedett teret a Törvények nem ismerésére való hivatkozásnak. A Törvényt a nevelés legszebb és nélkülözhetetlen eszközévé tette; és úgy rendelkezett, hogy nem egyszer, nem is kétszer, ha-nem sokszor kell azt meghallgatni: minden hetedik napon, minden más munka alól mentesülve össze kell gyülekezni a törvények meghallgatására és alapos elsajátításukra. Ez olyan gyakorlat, amelyet a többi törvényhozó, úgy látszik, mellőzött[43].

18. A legtöbb ember oly távol áll a saját törvényei szerinti élettől, hogy azokat a legtöbben nem is ismerik, és amikor vétenek ellenük, másoktól kell megtudniuk: áthágták a törvényt. Még a legnagyobb hatalmat gyakorló méltóságok is elismerik e tekintetben tájékozatlanságukat, hiszen jogi szakértőket vesznek maguk mellé az ügyek intézésére, olyanokat, akik azt állítják magukról hogy a törvényekben *[74 (173 - 177 §)]* járatosak. Ha azonban közülünk kérdez meg bárkit valaki a törvények felől, könnyebben sorolja fel valamennyit, mint akár a saját nevét. Így tehát, mivel attól kezdve, hogy az eszünket tudjuk, sajátítottuk el azokat, olyanok, mintha lelkünkbe lennének bevésve. A törvénysértő ritka, a büntetés alól pedig nincs menekvés.

19. Mindenekfölött ez a körülmény teremtette meg bámulatot keltő egyetértésünket: egy és ugyanazon hitet valljuk az Istenről, életmódunkban és szokásainkban nem térünk el egymástól, és mindez az emberi erkölcsökben a legszebb összhangot hozza létre. A mi közösségünk az egyetlen, amelynek körében nem hallani az Istenről egy-másnak ellentmondó nézeteket - ami pedig más népek körében nemcsak az egyszerű emberek között az őket elfogó indulat hatása alatt fordul elő, de még némely filozófusuk is odáig merészkedik, hogy Isten puszta létének tagadására is érvekkel hozakodjék elő, vagy pedig az emberek feletti gondviselését tagadja[44]. De nem fordulhat elő körünkben eltérés a mindennapi szokásokban sem: minálunk egyforma mindenkinek az életrendje, törvényeinkkel összhangban mind azonos nézetet vallunk az istenségről; hisszük, hogy Ő mindent lát. Ami pedig a mindennapi foglalatosságot illeti - nálunk még a nők és a rabszolgák is tudják, hogy mindennek a kegyes élet kell, hogy a végcélja legyen.

20. Ez a forrása voltaképpen annak a némelyek részéről ellenünk felhozott vádnak is, hogy nem adtunk az emberiségnek új találmányokat és új eszméket. Mert más népek kívánatosnak tekinthetik az ősi szokások megváltoztatását, és az ilyenre vállalkozóknak merész kezdeményezését szívesen méltányolják: mi azonban, éppen ellenkezőleg, az értelem és erény követelményének tartjuk azt, hogy az egykor törvényben rögzített elvektől sem tettben, sem gondolatban el ne tántorodjunk. Ez másfelől *[75 (178 - 183 §)]* bizonyítéka törvényeink tökéletes megszerkesztettségének is - mert azoknak, amelyek nem hibátlanok, tökéletesítését maga a gyakorlat követeli meg.

21. A mi számunkra azonban, akiknek meggyőződése szerint már kezdettől fogva Isten szabta meg törvényeinket, nem volna istenes nem megőrizni azokat. Mit lenne képes bárki is ezeken változtatni, mi különbet lehetne kieszelni, mi jobbat idegenektől átvenni? Vajon az állam egész rendszerét? De hát milyen nemesebb és igazságosabb rend-szer képzelhető el annál, amely Istent tekinti a mindenség urának, a főbb ügyek intézését a papok közösségére bízza, a többi pap vezetését pedig a főpapra ruházza rá. A főpapokat viszont a törvényhozó nem gazdagságuk, avagy más véletlenszerű fölényük miatt emelte magas rangjukra, ha-nem az Isten szolgálatát elsősorban azoknak gondjává tette, akik meggyőző erőben és józan tartózkodásban felülmúlják a többieket. Ez pedig magába foglalja a törvények és a mindennapi tevékenység gondos szemmeltartását is: a papok ugyanis mindenre felügyelnek, kétes ügyekben döntenek és ítélkeznek a bűnösök felett.

22. Elképzelhető-e ennél szentségesebb irányítási rend-szer? Lehet-e méltóbb módon tisztelni Istent, minthogy az egész nép felkészül az Előtte való hódolatra, ennek megvalósítását a papokra bízta, s az állam egész irányítása szent szertartás formáját ölti magára? Amit mások, akik csak néhány napon át rendezik, nem képesek megőrizni - misztériumoknak és avatási szertartásoknak nevezik őket -, mi örömmel és rendíthetetlen hittel valósítjuk meg egész életünk folyamán!

Melyek azonban törvényrendszerünk parancsai és tilalmai? Ezek egyszerűek és jól ismertek. Első helyen áll közülük mindaz, ami Istenre vonatkozik, és azt hirdeti, hogy Ő tartja kezében az egész mindenséget, tökéletes és boldog, Ő mindennek kezdete, középpontja és végcélja, tettei és jótéteményei nyilvánvalóak és mindennél inkább *[76 (183 - 190 §)]* tapasztalhatók, külső alakjáról és nagyságáról azonban nincs elképzelésünk. Bármilyen anyag, legyen bár akármilyen értékes - méltatlan ahhoz, hogy belőle készíttessék el képmása, a legnagyobb művészet is művészietlenné válik, ha az Ő ábrázolására gondolna. Hozzá hasonlót látni, elgondolni vagy akárcsak elképzelni is - istentelenség lenne. Csupán alkotásait szemlélhetjük: a fényt, az eget, földet, Napot, vizeket, élőlények születését, a növények sarjadását. Mindezeket Isten alkotta - nem kézzel, nem fáradságos úton, és anélkül, hogy bárkinek közreműködésére rászorult volna: mert minden az Ő akarata szerint azonnal és tökéletes formájában jött létre. Őt azzal szolgáljuk, hogy az erényt gyakoroljuk - ebben áll az Isten szolgálatának legszentebb módja.

23. Egyetlen szentélye van az egyetlen Istennek - mert „hasonló hasonlónak örvend" -, mindenki közös Istenének szentélye mindenki számára közös, mint ahogy közös az Istene mindenkinek. Ebben a szentélyben szolgálnak állandóan a papok, vezetőjük mindig az, aki a nemzetségében első. ő fog paptársaival együtt mindenkor áldozni Istennek, őrködni a törvények felett, dönteni a kétes ügyekben és megbüntetni a bűnösöket. Aki őnéki nem engedelmeskedik, ugyanolyan istentelenséget követ el, mintha Isten ellen vétkeznék. Az áldozatokat úgy mutatjuk be, hogy magunk nem részegedünk le - ez ellenkeznék Isten akaratával: hanem józanul! Az áldozatok alkalmával először a közösség jólétéért kell fohászkodni, és csak azután a magunk érdekében: mert közös életre születtünk, s aki a közérdeket a leginkább emeli egyéni érdeke fölé, az él Isten előtt a legtetszőbb módon. Istenhez nem azért kell könyörögni, hogy jótéteményeiből juttasson nekünk - hiszen azt magától is megadja, sőt mindenki közös kincsévé teszi -, hanem azért, hogy képesek legyünk adományait elfogadni s ha elnyertük, meg is őrizzük őket. Az áldozathozatal alkalmával a törvény szerint tisztító *[77 (190 - 198 §)]* szertartást kell végezni haláleset, születés, házassági együttlét és több más alkalom után, amelyekről hosszadalmas lenne bővebben írnunk.

24. Milyenek a házassági törvényeink? A nemi érintkezést törvényünk kizárólag természetes módon, a feleséggel és övele is csupán gyermekek nemzése végett ismeri el. Férfiaknak férfiakkal való kapcsolata gyűlöletes, s aki ilyet merészel: arra halál vár[45]. A törvény arra int, hogy a házasságkötésnél ne a hozományt tartsuk szem előtt, feleséget ne raboljunk erőszakosan, s ne vegyük rá csellel vagy álnokul, hanem kérjük attól, aki férjhez adni jogosult, azt a nőt, aki a rokoni kapcsolatok alapján megfelelő. Az asszony minden tekintetben alá van rendelve a férfinak. Engedelmességet követelhet a férj, de ne alázza meg hitvesét, hanem vezesse bölcsen, mert Isten a hatalmat a férfi kezébe adta[46]. Ő azonban csakis feleségével élhet együtt; másnak a hitvesét elcsábítani Isten elleni vétek. Aki ilyet cselekszik, nem menekülhet a halálos ítélettől, s az sem, aki másnak eljegyzett és szűz menyasszonyát megerőszakolja, vagy férjes asszonyt csábít el. A törvény szerint minden született gyermeket fel kell nevelni, az asszonyok számára tilos a magzatot elhajtani vagy megölni, s akiről ilyesmi kiderül: gyermekgyilkosnak számít, mert egy lelket semmisített meg és nemzetségét megkárosította. Hasonlóképpen, aki a már terhes asszonnyal hál - nem számít tisztának a törvény előtt. Férfi és nő törvényes együttléte után is kötelező a fürdés: mert törvényünk felfogása szerint ilyenkor a léleknek egy része helyét változtatja. A lélek fájdalom közepette költözik a testbe és fájdalommal válik tőle külön. Ezért minden ilyen alkalommal tisztító szertartásnak van helye[47].

25. Ha gyermekünk születik, a Törvény nem enged meg ünnepélyes szertartást, nem ad alkalmat a lerészegedésre; éppen ellenkezőleg, már az élet kezdetén is józanságra int[48]. Viszont megköveteli, hogy a gyermekeket betűvetésre *[78 (198 - 204 §)]* tanítsuk, megismertessük velük a törvényeket és az ősök tetteit, hogy az utóbbiakat kövessék, az előbbiekkel együtt növekedjenek, és eszükbe ne jusson azokat áthágni, vagy megismerésüket mellőzni.

26. Az elhunytak iránti kegyelet ugyancsak nem igényel költséges temetési szertartást, sem hivalkodó síremlékek emelését. A gyászszertartáson csak a legközelebbi rokonok vegyenek részt, ámde mindazok, akik történetesen arra járnak, tegyenek együtt néhány lépést a gyászmenettel, s így fejezzék ki együttérzésüket. A gyászszertartás után a lakást és az ottlakókat tisztító szertartásnak kell alávetni.

27. Az Isten tiszteletét szorosan követi a szülők iránti tisztelet parancsa. Az a gyermek, aki a szülőktől nyert jótéteményeket nem viszonozza, s e téren bármilyen mulasztást követ el: megkövezéssel bűnhődik[49]. Minden idősebb személy iránt is tisztelettel tartoznak a fiatalok, mert Isten mindenkinél idősebb. Barátaink előtt ne legyenek titkaink, mert nincs barátság ott, ahol hiányzik a teljes bizalom. Ha a barátok ellenségekké válnak is, a korábban megismert titkokat nem szabad elárulni. Annak a bírónak, aki megvesztegetést fogad el: halál a büntetése. Aki elutasít egy könyörgőt, bár módja lenne segíteni: ezért a törvény előtt felel. Senki ne követeljen mástól olyan tárgyat, amelyet nem adott át neki, másnak vagyontárgyához ne nyúljon hozzá, kamatot ne fogadjon el. Ezek és számos ezekhez hasonló előírás tartja szorosan össze népünk közösségét.

28. Hogy miként vélekedett törvényhozónk az idegenek iránti méltányos viselkedésről, ugyancsak érdemes számba venni. Ki fog derülni, hogy a lehető legjobban gondoskodott arról, hogy saját szokásaink meg ne romoljanak, mi magunk azonban ne sajnáljuk másokkal megosztani saját életelveinket. Akik elhatározzák, hogy a mieinkkel azonos törvények alatt akarnak élni, azokat törvényünk szívesen fogadja be, mert a népünkhöz való tartozást nem kizárólag *[79 (204 - 210 §)]* a származástól, hanem a szabadon választott életmódtól is függővé teszi. Azokat viszont, akik csak véletlenül keveredtek közösségünkbe, a törvény nem óhajtja részesíteni a teljes befogadásban.

29. Törvényhozónk előírta azt is, mi mindent kell ember-társainkkal megosztanunk. Minden rászorulónak adni kell a tűzből, vízből és élelmünkből, meg kell mutatni a helyes utat, senkit sem szabad temetetlenül hagyni, és még az ellenségnek tekintett személyekkel szemben is meg kell tartani a méltányosság követelményeit. Nem szabad termőföldjüket felperzselni, gyümölcsfáikat kivágni, még a harcban elesetteket sem szabad kifosztani; a hadifoglyokra is gondja volt, hogy ne érje őket gyalázat, különösen a nőket[50]. Olyannyira belénk akarja oltani törvényhozónk a szelídséget és emberbaráti érzést, hogy még az oktalan állatokra is kiterjed figyelme; ezeket is csupán szükségleteink kielégítésére szabad használni, de minden más önkény velük szemben is tilos. Még a házunkba vetődő és menedéket kereső állatokat sem szabad megölni, a madarak fiókáit nem szabad szüleikkel együtt megölni, a háziállatokat még ellenséges földön sem szabad elpusztítani, hanem kímélni kell őket. Törvényhozónk tehát minden tekintetben a mértéktartást írja számunkra elő az előbb említett, tanító jellegű törvényeket használva, a törvény-sértők ellen viszont büntetőtörvényeket rendelve, melyek alól nincs kibúvó.

30. A legtöbb bűn büntetése a halál, például házasságtörés, egy hajadon megerőszakolása, férfival való fajtalankodás kísérlete, vagy ezen kísérlet ellenállás nélküli elviselése esetén; ezt az eljárást törvényünk rabszolgák esetében is kíméletlenül bünteti. Aki a mértékek és súlyok vonatkozásában követ el csalást, aki ámító és csalárd módon jár el az adásvételben, aki mást anyagilag megkárosít, olyan tárgyat tulajdonít el, amit nem adott át másnak: mindezen cselekmények elkövetőit törvényeink nem ugyanúgy, hanem *[80 (210-216 §)]* szigorúbban büntetik más népek törvényeinél. Ami a szülők elleni avagy Isten elleni bűntetteket illeti - már puszta szándékukat is halállal büntetjük.

Ezzel szemben a törvény szerinti életet folytatóknak jutalma nem ezüst avagy arany, nem kapnak vadolaj- vagy zeller-koszorút[51], nem hirdetik nevüket fennhangon: mindenki abban bízik, hogy a saját lelkiismerete tanúskodik érte, mivel törvényhozónk ezt meghirdette, Isten pedig erős ígéretet tett, hogy nem felejti el a jótetteket, sem azokat, akik a törvényeket megtartották, sőt, ha meg kellett halni érte, készséggel meg is haltak. Ezeknek Isten a fel-támadást és az idők visszatérésekor az üdvözült életet helyezte kilátásba[52]. Én magam ezt nem is merészeltem volna leírni, ha a való tények nem

mutatták volna meg mindenkinek, hogy népünk fiai közül sokan és sok alkalommal inkább vállalták jó szívvel bárminek elszenvedését, semhogy akár egy szóval is megsértsék törvényeinket.

31. Képzeljük most el, hogy népünk ismeretlen maradt az emberiség előtt, hogy nem tudnak a törvényeink iránt önként vállalt engedelmességünkről, és valaki képzeletének termékeként közölne ilyesmit a görögökkel, avagy azt állítaná, hogy valahol az ismert földön kívül bukkant rá emberekre, akik ezt a magasztos tant vallják Istenről, és hosszú idő óta ily rendíthetetlenül ragaszkodnak törvényeikhez: úgy gondolom, ez bámulatba ejtene mindenkit, ha szembeállítják saját múltjuknak oly sűrű változásaival. És valóban: mindazok, akik a mieinkhez hasonló államszervezetet és törvényeket akartak szerkeszteni: a bámulatos, de megvalósíthatatlan utópia megalkotásának vádját vonták magukra. Most nem szólok mindazon filozófusokról, akik írásműveikben különféle elképzelt társadalmakat ismertettek; csupán Platónra hivatkozom, akit egész Hellasz csodál, aki kitűnt magasztos életvitelével, aki szavainak erejével és meggyőző hatásával felülmúlt minden más filozófust, és akit azok a nagyszerű gyakorlati politikusok komédia-írókhoz méltó eszközökkel mégis szinte állandóan *[81 (216 - 223 §)]* kigúnyolnak és kifiguráznak. Pedig, ha gondosan megvizsgáljuk az ő törvényeit, ezek gyakran még mindig könnyebben valósíthatók meg a mieinknél, és közelebb is állnak a tömeg mindennapi felfogásához. Pedig hát maga Platón is elismerte, hogy az Istenről való igaz tanítást nem biztonságos dolog a tudatlan tömeg közé vinni!

Vannak, akik Platón dialógusait gyönyörűen kidolgozott, de megvalósíthatatlan irodalmi alkotásnak tekintik, és a törvényhozók közül még mindig inkább Lükúrgoszt csodálják, és Spártának az ő alkotmányához való hűségét magasztalják. Nemde tehát ezek szerint el kell ismerni, hogy az erény bizonyítéka maga a törvényeknek való engedelmesség. Nos, a lakedaimóniaknak ezek a bámulói vessék össze az ő történelmük időtartamát a mi államunk létének több mint kétezer évével, ezután gondolják meg, hogy a lakedaimóniak csak addig ragaszkodtak szigorúan a saját törvényeikhez, amíg államuk megtartotta szabadságát, amióta azonban őket is viszontagságok érték, kevés híján mindegyik törvényükről megfeledkeztek. Minket is számtalan sorscsapás ért az Ázsiában egymást váltó uralkodók részéről, de törvényeinket a végső veszedelem idején sem árultuk el, sem nyugalom vagy fényűző jólét kedvéért el nem hagytuk! Pedig, ha valaki megnézi, a mi törvényeink sokkal nagyobb megpróbáltatásokat és fáradságokat róttak ránk, mint ami a közfelfogás szerint a lakedaimóniak szívósságára róva volt. Mert ezek a sokat magasztalt spártaiak nem maguk művelték földjüket, nem gyakoroltak kézművességet; ők minden testi munka alól felmentve, csillogóan, és testüket csak arra edzve, hogy szépek legyenek, a városban éltek, szükségleteikről szolgáik gondoskodtak, és még az ételt is készen tálalták fel nekik; ők minden nemes és emberhez méltó élet lényegét abban látták, és minden tűrést és cselekvést azért vállaltak, hogy felülkerekedjenek mindazokon, akik ellen hadba szállnak[53]. Arról már nem is beszélek, hogy ezt sem sikerült elérniök, hiszen nemcsak egyesek, hanem sokan együtt és sok ízben, törvényeik parancsa ellenére fegyvereikkel együtt megadták magukat az ellenségnek. *[82 (224 - 231 §)]*

32. Ismer-e valaki a mi körünkből, nem is mondom, hogy ily nagy számban, de akár csak két vagy három embert, aki árulója lett volna a Törvényeknek, és visszarettent volna a haláltól? És nemcsak a mindenharcost fenyegető könnyű halálra gondolok itt, hanem a test gyötrésével együttjáró halálra, amit a legiszonyatosabbnak tartanak. Úgy gondolom, hogy hódítóink és zsarnokaink közül némelyek nem is gyűlöletből sújtottak minket, alattvalóikat, ily kegyetlen halállal, hanem mint valami csoda-látványt akarták látni, léteznek-e olyan emberek, akik meg vannak győződve róla, hogy egyetlen rossz van csak: ha arra kényszerülnek, hogy olyasmit tegyenek vagy mondjanak, amit törvényük tilt? Nem csoda, ha törvényeinkért - minden más népet felülmúló hősiességgel - a halált is bátran vállaljuk. Más népek fiai ugyanis a mi törvényeinknek számunkra legkönnyebb előírásait is nehezen viselnék el - gondolok itt a személyes munka parancsára, az étkezés egyszerűségére, arra, hogy senki nem ehetik-ihatik, nem élhet nemi életet, nem pazarolhat összevissza, ahogy éppen megkívánja, máskor pedig a munkaszünet parancsát is szigorúan kell teljesítenie. Azok a népek, amelyek bátran ragadnak kardot, az ellenséget első támadásra megfutamítják: a mindennapi életet szabályozó előírásokhoz alkalmazkodni képtelenek lennének. A mi esetünkben viszont a törvényeinknek örömest való engedelmességből következik, hogy ott, a harcban is meg tudjuk mutatni, mi a nemes magatartás.

33. Mindezek után ezek a Lüszimakhoszok, Molónok és hozzájuk hasonló firkászok, névtelen szofisták, az ifjúság félrevezetői, még minket vádolnak, mintha mi lennénk a leghitványabb emberek! A magam részéről nem szívesen elemzem más népek intézményeit. Mi hozzászoktunk, hogy saját törvényeinket megtartsuk anélkül, hogy ócsárolnánk a másokét; ezért sem gúnyolni, sem gyalázni nem akarjuk más népek elfogadott isteneit, s ezt törvényhozónk is megtiltotta nekünk[54]. Mi már magát azt a szót is, hogy „isten" - az „isten" elnevezés miatt - tiszteletben *[83 (232 - 238 §)]* tartjuk. Ha azonban

a mi vádolóink más vallásokkal összevetve szidalmazzák a miénket, lehetetlen ezt szó nélkül hagyni. Biztonságot ad nekem az a tudat, hogy most előadandó érvelésem nem pusztán magamtól származik, hanem sok más és nagy tekintélyű személyiségtől.

Görögországnak köztiszteletben álló bölcsei között sincs senki, aki ne bírálta volna leghíresebb költőiket és legbecsültebb törvényhozóikat amiatt, hogy a tömegek között kezdettől fogva balhiedelmeket hintettek el az istenekről[55]. Annyi istenről szólnak, amennyiről csak akarnak, családfákat költenek, a születésnek különböző módozatait tulajdonítják nekik, megkülönböztetik őket egymástól lakóhely és életmód szerint, mint az állatfajokat, egyeseknek a föld alatt jelölik ki a lakóhelyét, másoknak a tenger mélyén, a legősibb istenekről pedig éppenséggel azt tartják, hogy az alvilágban bilincsbe verve élnek. Az általuk elképzelt égi isteneknek atyát is juttattak - persze csak szavakban atya ő, a valóságban inkább zsarnoknak és despotának képzelik; ezért van az, hogy felesége, testvére és fejéből kipattant leánya, együttesen összeesküdtek ellene : azzal a szándékkal, hogy foglyul ejtsék és börtönbe vessék, mint ahogy ő tette a saját apjával.

34. Az ilyen történeteket az átlagon felüli értelmű emberek joggal bírálják; mások még nevetnek is azon, hogy egyes isteneket mindig szakálltalan ifjoncokként kell elképzelni, másokat szakállas öregekként, némelyeket meghatározott foglalkozáshoz kötötték, akad közöttük kovács, szövőnő, harcos, aki még az emberekkel is háborúzik; némely isten a lantjátékban avagy az íjászatban leli örömét, azután viszályok is támadnak közöttük, még az emberek miatt is hajba kapnak, s ez odáig fajul, hogy nemcsak egymásra emelnek kezet, hanem még az emberektől is sebeket kapnak, és fájdalmukban siránkoznak. Mindennél felháborítóbb azonban, és hogyne volna szörnyűséges, ahogy a nemi életben való féktelenséget és a szerelmeskedéseket tulajdonítják az isteneknek csakúgy, mint az istennőknek. *[84 (238 - 244 §)]*

Maga az istenek atyja, a legfőbb és legnemesebb isten sem törődik azzal, ha az általa elcsábított és teherbe ejtett nőket később börtönbe zárják vagy tengerbe vetik, sem saját szülötteit megvédeni nem képes, mert a végzet rajta is uralkodik, sem halálukat könnyhullatás nélkül elviselni nem tudja. Szép dolgok ezek, és még mennyi más hasonlót lehetne felhozni: hiszen az égben oly szégyentelenül szemlélik az istenek a házasságtörést, hogy közülük egyesek nem restellik még irigyelni is azokat, akik ezért jutottak bajba. De miért is restellték volna magukat, hiszen az istenek legfőbbike és királya sem tudta szenvedélyét tartóztatni hitvese iránt addig sem, míg az legalább hálószobájába vonul vissza. Más istenek azután az emberek szolgái lettek, s hol palotát építettek bér fejében, hol pásztorkodtak, némelyek gonosztevők módjára bilincsbe verve senyvedtek! Akad-e épeszű ember, akit mindez ne indítana arra, hogy azokat, akik ilyesmiket kitalálnak, megtámadja, s akit ilyesmiken kapnak, elítélje. Hiszen istenként tisztelik még a Rettegést, a Félelmet, az Őrjöngést, a Csalfaságot - nincs olyan hitvány szenvedély, amelyet isteni természettel és isteni alakkal ne ruháztak volna fel, s a városokat rávették arra is, hogy ezen istenek közül a jobb indulatúaknak még áldozatokat is mutassanak be. Ezzel abba a kényszerhelyzetbe hozzák az embereket, hogy némely isteneket a javak osztogatóinak tartsanak, másokat azonban veszedelmeseknek mondjanak, s tőlük azután, mint az emberek legaljától, kedveskedésekkel és ajándékokkal szabaduljanak.

35. De mi az oka ennek a számos balhiedelemnek és az istenségről alkotott bűnös elképzeléseknek? A magam részéről ezt arra vezetem vissza, hogy törvényhozóik már eleve nem ismerték fel isten valóságos természetét, nem is törekedtek olyanfajta helyes istenfogalom megalkotására, amelynek szellemében egész államrendjüket kidolgozták volna. Ehelyett az istenségről való tant, mint valami másodlagos, jelentéktelen kérdést, a költők képzeletére *[85 (245 - 251 §)]* rábízták, hogy azok tetszésük szerint vezessenek be bárminő isteneket, akik minden szenvedélynek alá vannak vetve, de megengedték a rhétoroknak is, hogy mintegy népszavazás útján polgárjogot adjanak az idegen istenek közül is mindannak, akit erre alkalmasnak tartottak. Túlságosan nagy szabadságot élveztek a görögök körében a festők és szobrászok is, s ki-ki maga talált ki valamilyen alakot, az egyik agyagból alkotta meg, a másik lefestette; a legnagyobb tiszteletben álló művészeknek pedig elefántcsont és arany állt rendelkezésükre újszerű elképzeléseik megvalósításához. Mostanra azonban az egykoron tiszteletben álló istenek, mintha megöregedtek volna (ez a legudvariasabb megfogalmazás!), és helyettük korábban nem tisztelt istenalakok kerülnek előtérbe. Egyes szentélyek elnéptelenedtek, másokat pedig egyéni ízlés szerint építenek újjá, holott ellenkezőleg, az istenről alkotott véleményt és az ő tiszteletét nemzedékeken át változtatás nélkül kellene fenntartaniuk.

36. Apollóniosz Molón az elvakult futóbolondok közé tartozik: az igazi görög filozófusok azonban mind jól tudják az imént elmondottakat és felismerték az allegorikus magyarázatok ízetlenségét is. Ezért őt és a hozzá hasonlókat teljes joggal vetik meg, és értenek velem egyet az istenről alkotott igaz

és méltó hit kidolgozásának igényében. Ilyen meggyőződés alapján mondja Platón, hogy egyetlen költőt sem szabad az államügyek intézésének közelébe engedni; még Homéroszt is - miután megajándékozta és illatos kenetet öntött rá - udvariasan félretolja, hogy mítoszaival el ne homályosítsa az istenségről vallott helyes elképzelést[56]! Platón hasonlít leginkább a mi törvényhozónkhoz abban is, hogy semmilyen más nevelést nem tart olyan fontosnak a polgárok számára, mint a törvények pontos megismerését. Gondja volt arra is, hogy idegenek ne keveredjenek akárhogyan a polgárokkal, hanem legyen az államszervezet tiszta és csak a törvényeket megtartóké - Apollóniosz Molón mindezt semmibe véve azzal vádol *[86 (251 - 258 §)]* minket, hogy mi nem fogadjuk el azokat, akik más véleményen vannak istenről, és nem vagyunk hajlandók közösködni azokkal, akik a mienktől eltérő életmódot választottak. De hát ez sem a mi kizárólagos, egyéni vonásunk, hanem általános emberi sajátság, nem is csak a görögöké általában, hanem a görögök közt is a legnevezetesebbeké. A lakedaimóniak ti. még az idegeneket is kiűzték, saját polgáraikat pedig nem engedték külföldre utazni, mert mindkettőnek engedélyezésével törvényeik megrontását tartották lehetségesnek. Őket még joggal is lehet bírálni elzárkózásuk miatt, ugyanis senki idegennek nem adnak polgárjogot és nem engedik meg, hogy közöttük éljen. Mi azonban, bár nem akarjuk utánozni mások szokásait, azokat azonban, akik életmódunkat át akarják venni, szíves örömest fogadjuk körünkbe! Úgy gondolom, ez emberbaráti érzületünknek és nagylelkűségünknek bizonyítéka.

37. De ne szaporítsuk a szót Lakedaimónról, hanem vegyük szemügyre, miként vélekedtek erről az athéniek, akik városukat mindenki számára nyitottnak tekintették. Apollóniosz úgy látszik, nem tudja, hogy ők könyörtelenül megbüntettek mindenkit, aki csak egy szót is szólt az istenekről törvényeikkel ellenkezőleg. Mert hiszen mi más okból kellett Szókratésznak meghalnia? Nem árulta el a várost az ellenségnek, nem fosztott ki egyetlen szentélyt sem, hanem csupán újszerű esküformulát használt, és - istenemre mondom, sokak szerint csak tréfából - azt hangoztatta, hogy egy *daimonion* sugall neki. Nos, ezért kellett a büröklevet meginnia és meghalnia. Vádolója pedig emiatt azt hozta fel ellene, hogy megrontja az ifjakat, mert arra csábítja őket, hogy az ősi alkotmányt és a törvényeket semmibe vegyék. Szókratész tehát, athéni polgár lévén, ilyen büntetést szenvedett. Anaxagorasz hazája Klazomenai volt; mivel azonban az athéniak hitével szemben, akik a Napot istennek tartották, ő azt csupán izzó érctömegnek tekintette: csaknem kivégezték, csupán néhány szavazat hiányzott a halálos ítélethez. A méloszi Diagorasz *[87 (258 -266 §)]* fejére egy talentum vérdíjat tűztek ki, mert állítólag kigúnyolta misztériumaikat. Prótagoraszt letartóztatták és megölték volna, ha nem szökik meg idejében, csupán azért mert véleményük szerint az athéniak felfogásával nem egyező módon írt az istenekről[57]. Ha ilyen köztiszteletben álló személyekkel szemben ily módon jártak el, mi csodálnivaló van azon, hogy még a nőket sem kímélték? Ninoszt, a papnőt[58] megölték, mivel valaki azzal vádolta, hogy idegen istenek misztériumait követte; márpedig ezt náluk törvény tiltotta, s az idegen istenek kultuszának bevezetésével szemben a halált tartották méltó büntetésnek. Azok, akik ilyen törvényt hoztak, más népek isteneit nyilván nem tartották igazi isteneknek - különben csak örültek volna több isten segítségének.

De ne bántsuk tovább az athéniakat. Hiszen még a szkíthák is, akiknek öröme a gyilkolás, és nem sokban különböznek az állatoktól, még ők is fontosnak tekintik hagyományaik fenntartását! Midőn a görögök által bölcsessége miatt csodált Anakharszisz[59] visszatért hozzájuk, megölték, mert véleményük szerint megfertőzték a görög szokások. A perzsáknál is sok esetre mutathatunk rá, amikor egyeseket ilyen okból büntettek meg. De hát Apollóniosz szemmel láthatóan örömét leli a perzsa szokásokban, s azokat nagyra tartja - talán azért, mert a görögök jól kitapasztalták az ő vitézségüket, s azt, hogy mennyire azonos nézeteket vallanak velük az istenekről; ez utóbbit akkor, amikor azok felperzselték szentélyeiket, vitézségüket pedig, mikor majdnem rabszolgasorba hajtották egész népüket. Bezzeg Apollóniosz követte volna a perzsák minden szokását, mikor mások asszonyait meggyalázták és gyermekeiket kiherélték!

Minálunk azonban halál vár arra, aki akár oktalan állattal szemben is ilyesmit elkövet[60]. Ezért nem téríthet el minket törvényeinktől sem a hatalmasoktól való félelem, sem a másutt nagyra tartott szokások utánzásának vágya. Mi a vitézséget sem abban látjuk, hogy zsákmányszerző háborúkat vívjunk, hanem csupán azért harcolunk, hogy *[88 (266 - 272 §)]* megtarthassuk törvényeinket. Zokszó nélkül viselünk el minden megaláztatást, de ha törvényeink megtagadására akarnak kényszeríteni, erőnkön felüli harcokat is vállalunk értük, és kitartunk a végső megpróbáltatásokig. De miért is akarnók utánozni mások törvényeit, amikor ezek a népek szemlátomást maguk sem ragaszkodnak egyszer már lefektetett törvényeikhez? Hiszen a lakedaimóniak is előbb-utóbb arra kényszerültek, hogy enyhítsenek az idegeneket kizáró államrendjükön és a házasságot lealacsonyító intézményeiken; az éliszieknek és thébaiaknak szakítaniuk kellett a férfiszerelem természetellenes és féktelen szokásával.

Amiről tehát egykor azt tartották, hogy nemes és célravezető életmód, azt - ha a gyakorlatban nem is tudják teljesen megtagadni - nyíltan már nem merik vállalni. Ma már megtagadják az egykor ebben a vonatkozásban érvényes törvényeket, amelyeknek szellemében egykor az istenvilágban is elképzelhetőnek tartották a fiú-szerelmet és ugyanígy az édestestvérek házasságát, és ezen elképzeléseket a saját természetellenes, perverz élvezeteik mentegetésére használták fel.

38. Nem szólok részletesen a büntetésekről, s arról sem, hogy a legtöbb törvényhozó már kezdettől fogva megannyi kibúvót adott a gonosztevőknek. Házasságtörésért megelégedtek pénzbírsággal, nemi erőszakért pedig a tettes házasságkötéssel adhatott elégtételt. Az istentelenség bűne esetén pedig mennyi ürügyük volt a tagadásra, ha már valaki vette magának a vizsgálódás fáradságát! Napjainkban pedig sokak számára már-már divattá vált a törvények megszegése. De nem ám minálunk! Elveszíthettük gazdagságunkat, városainkat, minden javunkat, ámde törvényünk halhatatlanul marad fenn, és nincs olyan zsidó, bármily messzire távozzék is hazájától, aki annyira félne akár a legkegyetlenebb zsarnoktól is, hogy ne félné nála is jobban a Törvényt! Ha törvényeinkhez valóban kiválóságuk miatt ragaszkodunk olyannyira - legalább ismerjék el, hogy ezek hatékony törvények! Ha viszont úgy vélik, *[89 (372 - 278 §)]* hitvány törvényekhez ragaszkodunk - milyen büntetés sújtsa azokat, akik a saját különb törvényeiket sem követik! Ha a hosszú időt tekintjük a legmegbízhatóbb értékmérőnek minden tekintetben, akkor erre hivatkozom, mint törvényhozónk kiválóságának s az Istenről általa hirdetett tanításunk igazának tanújára! Mérhetetlen idő telt el Mózes óta, összehasonlítva más törvényhozók korával, és minden időn át a mi törvényeink nemcsak kiálltották a gyakorlat próbáját, hanem egyre növekvő vonzóerőt is gyakorolnak mindenkire, hogy kövessék őket.

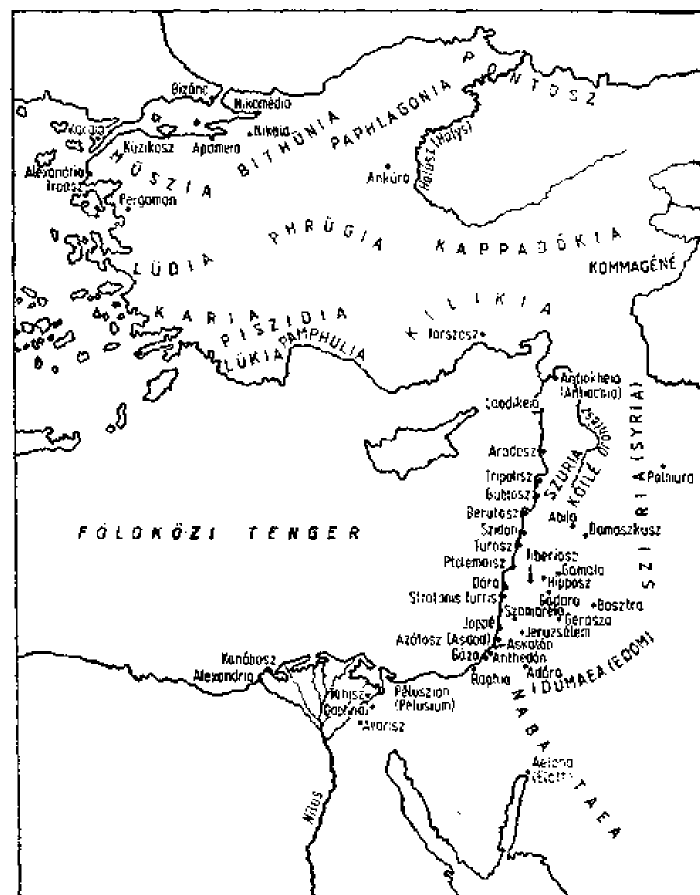
39. Törvényeink első utánzói azok a görög filozófusok voltak, akik látszatra ragaszkodtak saját ősi szokásaikhoz, a gyakorlatban és filozófiai tanításaikban azonban a mózesi tanok nyomán jártak; hozzá hasonlóan vélekedtek Istenről, és hirdették az egyszerű életmódot és kölcsönös közösségi érzületet. De még a tömegek körében is régóta erős volt az utánzási vágy jámbor szokásaink követésére. Ma már nincs olyan - akár görög, akár barbár - város, nincs olyan tartomány, amelyben ne terjedt volna el az általunk munkaszünetnek nyilvánított hetedik nap tisztelete, böjt napok tartása, mécsesgyújtás ünnepe, és nem egy étkezési szokásunk[61]. Követni igyekeznek kölcsönös egyetértésünket, a javainkkal való jótékonykodást, a kézművességben való szorgalmunkat, és kitartásunkat a törvényeinkért való kínoztatásokban. S ami a legcsodálatosabb, törvényünk ezt a vonzóerőt önmagában, az érzéki csábítás minden eszköze nélkül éri el, s amiként Isten áthatja az egész mindenséget, azonképpen törvénye is eljut az egész emberiséghez. Bárki megfigyeli saját hazájának és szülővárosának viszonyait, igazat fog adni ezen fejtegetéseimnek. Vádolóinknak tehát vagy az egész emberiséget kell szándékos gonoszsággal vádolniuk, hogy számukra idegen és hitvány törvényeket becsülnek nagyra a saját, szerintük különb törvényeik helyett - vagy pedig fel kell hagyniok a mi folytonos gyalázásunkkal. Mi nem törekszünk semmi gyűlöletes dologra, amikor nagyra értékeljük törvényhozónkat, [90 *(278 - 286 §)]* és igaznak valljuk Istenről adott prófétai tanításait. Ha nem lennénk meggyőződve törvényeink érdeméről, az ezeket követő idegeneknek nagy száma is önérzetet ébreszthetne bennünk.

40.Törvényeinkről és államrendünkről részletes beszámolót adtam *Arkhaiologia* című munkámban. Most az ott elmondottakból csak annyit soroltam fel, amennyi e művem szempontjából szükséges volt; mások törvényeit nem akartam gyalázni, a mieinket sem célom felmagasztalni, csupán azt akartam kimutatni, hogy a minket jogtalanul vádoló írók arcátlan módon magának az igazságnak üzentek hadat. Úgy vélem, ezzel a munkámmal tisztességgel teljesítettem kitűzött célomat. Kimutattam, hogy népünk kitűnik ősi voltával - bár vádolóink a legkésőbbi jövevénynek tüntetnek fel; számos olyan írásművet idéztem, melyeknek szerzői megemlékeznek rólunk -, bár ők azt bizonygatják, hogy senki rólunk semmit nem tudott, ők a mi őseinket egyiptomi eredetűeknek tüntették fel, ám kiderült, hogy kívülről érkeztünk Egyiptomba. Ők azt hazudták, hogy testi kórság miatt űzték ki őseinket - ámde bebizonyosodott, hogy saját elhatározásukból és testi erejük teljében tértek vissza saját ősi földjükre. Ők törvényhozónkat hitvány személyiségnek gyalázták, ámde kiderült: kiválóságának hajdan Isten, azután az idő lett tanúja.

41.Törvényeinkről ezért nem is kellett több szónak esnie. Egyetlen pillantásból kiderül, hogy ezek nem istentagadásra, hanem a legigazabb jámborságra oktatnak, nem embergyűlöletre szólítanak fel, hanem javaink megosztására buzdítanak, ellenségei a jogtalanságnak, igazságosságra nevelnek, távol tartanak a tétlenségtől és fényűzéstől, szerénységre és munkaszeretetre oktatnak, tiltják a zsákmányszerző háborút, ám hősi elszánást oltanak belénk önmaguk megtartásáért; engesztelhetetlenek a bűnök megtorlásában, nem facsarják ravaszul a szót, a tettek *[91 (286-292 §)]* szilárd bizonyságaik. Mert mi

ezeket mindig nyilvánvalóbbnak tartjuk, mint a betűket. Ezért bátran merem állítani, hogy mi mások hasznára is sok nemes gondolatot honosítottunk meg. Mi lehetne szebb a megalkuvást nem ismerő istenhitnél? Mi igazságosabb a törvények iránti engedelmességnél? Mi lehet hasznosabb, mint egyetérteni balsorsban, nem széthúzni, sem a jósorsban elbizakodva pártoskodni, hanem háborúban a halált megvetni, békében iparral, földműveléssel foglalkozni, s meggyőződve lenni, hogy a felvigyázó Isten kormányoz mindent? Ha mindezek a nemes gondolatok más népek körében előbb foglaltattak volna írásba, vagy mások hívebben ragaszkodnának hozzájuk - szívesen mondanánk ezért nékik köszönetet és lennénk tanítványaik. Ámde ha kiderül, hogy leginkább mi ragaszkodunk hozzájuk, és sikerűit bebizonyítani, hogy ezen gondolatok legkorábbi feltalálói mi vagyunk, akkor az Apiónok, Molónok és mindazok, akik a hazudozásban és mocskolódásban lelik kedvüket, meg vannak cáfolva.

42.Néked azonban, Epaphroditosz, ki mindenek felett az igazságot szereted, és általad azoknak, akik hozzád hasonlóan akarnának tudni népünkről - hadd ajánlom az előzőhöz hasonlóan ezt a kicsiny könyvemet is.*[92 (293 - 296 §)]*

JEGYZETEK

A Josephus Flavius műveiben előforduló nevek magyarra történő átírása számos kérdést vet fel. A szerző görögül írt, tehát a bibliai, ókori keleti és latin neveket is görög átírásban, helyenként többé-kevésbé torzítva közli. Eszerint, ha *az* általa használt névalakokat mechanikusan írjuk át magyarra, akkor egy már átírt nevet írunk át újólag. A dolgot bonyolítja, hogy ugyanazok a személy-, földrajzi és egyéb tulajdonnevek a Római Birodalomban egyszerre és egyidőben voltak használatosak görög és latin hangalakjukban: pl. Küprosz vagy Cyprus, Rhodosz vagy Rhodus, Iuliosz Arkhelaosz vagy Julius Archelaus, sőt Iószéposz Phlaouiosz vagy Josephus Flavius egyaránt helyes és használatos névalakok. Ebben a sokféleségben egységet teremteni csak megalkuvással lehet, és a kifogásolhatatlan „abszolút helyes" magyar átírás megvalósítása utópikus követelmény. Ezért - bizonyos fokú következetességre törekedve - az alábbi szempontokat követtük:

1. A közismert bibliai (héber) neveket az ismertté vált, illetve Károli Gáspár fordításában alkalmazott névalakban használjuk. Pl. Dávid, Salamon, Jeruzsálem, Ezsdrás stb.

2. A legismertebb ókori keleti (egyiptomi, mezopotámiai, föníciai, perzsa) név- és szóalakokat újabban meghonosított, tudományos pontosságú átírásban adjuk, <>-ben a flaviusi alakokkal. Pl. Híram <Eirómosz>.

3. A többi keleti nevet - amennyiben nem váltak közismertté - a Josephus által közölt görögös névalakban, fonetikus átírásban szerepeltetjük. Pl. Amenóphisz, Szeszósztrisz stb. Ahol azonban Josephus - saját bevallása szerint is - az eredeti sémi névalak megváltoztatása nélkül, csupán a könnyebb ragozhatóság kedvéért függesztett a szóhoz egy görögös -osz végződést, ott azt elhagytuk, tehát: Nabukodonozor és nem Nabukodonozorosz. Mezopotámiai alakja <Nabú-kudurri-uszur>.

4. A latin névalakjukban ismert római személyek nevét (95) latinos alakban használjuk, pl. Caesar és nem Kaiszar, Pompeius és nem Pompeiosz stb.

5. Minden más esetben a Josephus által használt görögös alakot vettük az átírás alapjául: Türosz és nem Tyrus, Küprosz és nem Cyprus stb.

6. A görög szavakat - mivel latin nevekkel együtt fordulnak rendszeresen elő - a világosabb megkülönböztetés érdekében is a fonetikus "akadémiai" átírási módszer szerint közöljük, tehát Ptolemaiosz Phüszkón, Iuliosz Arkhelaosz, Szókratész, Hérodotosz, Thébai.

7. Kivételt egyedül a szerző nevével tettünk, mivel neve mint Josephus Flavius latinos formában vált közismertté. Görögös alakja Iószéposz Phlaouiosz volna, héberül viszont Jószéfben Mattitjáhu.

ELSŐ KÖNYV

1. Epaphroditosz: valószínűleg azonos a Nero alatt felszabadított görög grammatikussal, több filológiai kommentár szerzőjével, aki gazdag magánkönyvtár tulajdonosa is volt. Neki mint mecénásnak ajánlotta Josephus előző munkáját is. Az ajánlásból kiderül, hogy Josephus az Apión elleni vitairatot közvetlenül *A zsidók története (Arkhaiológia, Antiquitates)* után írta; mivel ezt Domitianus uralkodása 13. évében fejezte be és 93/94-ben került kiadásra, a vitairatnak a 90-es évek végén kellett megjelennie.
2. ötezer év: ugyanezt a kerek számot közli *A zsidók történeté*ben (I. könyv, 13. §); ez csak akkor érthető, ha Josephus kronológiájának egy általa kiszámított időpontjára gondolunk. A rabbinikus hagyomány szerint a világ teremtése az i. e. 3760. évre esett (tehát Josephus születéséig 4000 év sem telt volna el). Josephus azonban, ahol ez ellenőrizhető, a rabbinikus adatoknál mindig nagyobb időközökkel számol.
3. A görög nép Egyiptomhoz képest késői megjelenését már Hérodotosz is hangsúlyozza (II. 143), továbbá Platón is (Timaiosz 22 B-C, ugyancsak egyiptomi forrás alapján). (96)
4. Kaldeusok vagy káldok: Josephus szóhasználatában Mezopotámia népei, elsősorban az arámi lakosság.
5. Kadmosz, Akuszilaosz: görög mitográfusok és genealógusok az i. e. 6/5. században, műveikből csak töredékek maradtak fenn.
6. Pherekúdész:i.e. 7/6. századi görög bölcselő, aki sokat merített keleti (föníciai) írásokból. Püthagorasz tanító-

mestere volt. A természetről és az istenekről című munkája már az ókorban elveszett.

Püthagorasz legendás életű i. e. 6. századi görög bölcselő, matematikus. Keleti utazásai nagy hatással voltak tudományos érdeklődésére. A filozófia, matematika, csillagászat, zeneelmélet igen jelentős tudósa volt. Nagyhírű volt titkos társasága, amely az i. e. I. században újjáéledt. Őmaga nem irt, munkásságát tanítványai hagyományozták. Thalész: i. e. 7/6. századi görög bölcselő, matematikus, csillagász. A hét görög bölcs egyike. Ő is sokat merített keleti forrásokból, de önálló gondolkodóként alkotott maradandót. Tanításait nem foglalta írásba, tanítványai révén hagyományozódtak.

7. Hellanikosz: az i. e. 5. században írta meg Athén történetét, munkája első könyvében a mitikus kort dolgozta fel.
8. Ephorosz: történetíró az i. e. 4. sz. második felében, ő írta az első egyetemes történetet.
9. Timaiosz: kb. i. e. 350-256, szicíliai származású történetíró, művében elődeit, de főként a közvetlenül előtte élt Ephoroszt bírálta élesen; az ő állításait pedig Polübiosz (i. e. kb. 200-125) cáfolta többször.
10. Hérodotosz: „a történetírás atyja", kb. i. e. 485-420: a görög-perzsa háborúkról szóló történeti munkájában ismertette a Perzsa birodalom egyes területeinek - köztük a szíriai térségnek is - korábbi történetét és lakosságának viszonyait.
11. Antiokhosz, Philisztosz és Kalliasz: szicíliai Szürakuszaiból való történetírók az i. e. 4-3. században.
12. Atthidográfusok: Athén történetének szerzői az i. e. 5-4. században; a legnevezetesebbek Androtión, Kleodémosz és Philokhórosz. (97)
13. Thuküdidész: a peloponnészoszi háború történetirója, kb. i. e. 455-395. Már az ókorban nevezetes volt adatainak hitelességéről, elfogulatlanságáról.
14. Az athéniek és a peloponnészoszi Arkadia lakói magukat őslakosoknak (autokhthonoknak) tekintették, míg a többi görög törzs, pl. a dórok, a hagyomány szerint csak a trójai háború utáni második nemzedék idején nyomult be letelepedési területére.
15. Drakón: Athén első törvényhozója i. e. 620 körül. A törvények írásba foglalása során szigorú intézkedéseket hozott.
16. Peiszisztratosz: athéni türannosz i. e. 560 és 527 között. Az ő rendelkezésére foglalták írásba az addig szóbelileg hagyományozott homéroszi eposzokat.
17. A papok (kóhénok, kohaniták) házassági kötelmeit lásd 3 Móz. 21. 7 skk., 13 sk.
18. A papi családok nyilvántartásáról vö. Ezsdrás 2,62 sk.; Josephus: *Önéletrajz (Biosz)* 2-6 §.
19. IV. Antiokhosz Epiphanész Szeleukida király (i. e. 175-163) 169/168-ban dúlta fel Judaeát; Gn. Pompeius Magnus i. e. 63-ban; Quintilius Varus Szíria császári legatusa pedig Herodes halála után (i. e. 4) teremtett véresen „rendet" a nyugtalan térségben.
20. Josephus 22 bibliai (ótestamentumi) könyvet sorol fel (ez a szám azonos a héber ábécé mássalhangzóinak számával); a hagyományos zsidó számítás szerint a szent könyvek száma 24. Josephus eltérése onnan ered, hogy a Siralmak könyvét Jeremiáshoz, Ruth könyvét pedig a Bírák könyvéhez számítja hozzá.
21. Vespasianus a zsidó felkelés leverésére indított hadjárat vezére (i.sz. 67 óta), majd római császár (69-79); az ő fia Titus, előbb utóda a zsidók elleni háború vezetésében, amelynek során lerombolták a jeruzsálemi szentélyt (i. sz. 70); utóbb apja trónutódaként római császár (i. sz. 79-81).
22. *A zsidó háború* című művének „hivatalos" jellegéhez vö. *Önéletrajz* 65 fej. 361 skk.: az itt megnevezett „szakértők" közül: Iuliosz Arkhelaosz: II. Agrippa király sógora; Herodes - a „nagy" Herodes egyik, ma már nem azonosítható leszármazottja („Herodes" lemenői (98) csaknem mindannyian nevűk elemei között viselték a Herodes nevet is.) - Agrippa: II. Herodes Agrippa, I. Agrippa judaeai királynak (meghalt i. sz. 44-ben) fia, aki a királyi címet is viselte, a felkelés idején határozottan Róma pártján állt; Josephusnak hosszú időn át pártfogója volt, bár élete végén összekülönbözött vele: 100 körül halt meg. 23. Itt leginkább a tiberiasi Justusra gondol, aki a zsidó felkelést Josephus előadásától lényegesen eltérő módon ismertette (ma már elveszett) történeti művében, Josephust pedig súlyos jellembeli hibákkal is vádolta. Az ő vádjai elleni védekezésként írta Josephus *Önéletrajz*át.
24. *A zsidók története* első 10 könyvében Josephus a bibliai történetnek főként a Septuagintán alapuló parafrázisát nyújtotta, nem fordítást ad.
25. Vespasianus és Titus *Feljegyzések (Commentarii)* címen állították össze a hadjáratról szóló memoárjukat. Ezt az elveszett művet Josephus még nagymértékben használta.
26. "A zsidók sajátos életmódjára" utalva Josephus elsősorban a másvallásúakkal való társas érintkezést megnehezítő étkezési előírásokra, a szombati munkaszünetre és a körülmetélésre utal.
27. A kaldeusok: Mezopotámia népessége az i. e. első évezredben; a héberrel rokon mezopotámiai arámi (arameus) nyelvet is kaldeusnak nevezték; ennek alapján tekinti Josephus a kaldeusokat a zsidók rokonainak.
28. Manethón (Manethósz): egyiptomi pap, I. és II. Ptolemaiosz kortársa és egyiptomi ügyekben való szakér-tőjük, görög nyelven megírta (i. e. 300 körül) Egyiptom történetét. Munkájának csak kronológiai vázlata és némely fejezete maradt fenn, részben Josephus ezen művének jóvoltából. *Aigüptiaka (Egyiptomi történet)* című történeti munkája 3 könyvből állt.
29. A Tutimaiosz név máshonnan nem ismeretes. Egykorú források szólnak egy Dzsednoferré Dudimosze királyról, aki 1670 körül léphetett trónra (vő. Kákosy László: Ré fiai, 120.l.).
30. Szalitisz: máshonnan ismeretlen. (99)
31. Az itt megnevezett Szethroisz nomosz alighanem a Szaiszi kerületet jelenti, a Nílus deltájától nyugatra.
32. Avarisz vagy Auarisz a későbbi Péluszion, római Pelusium elődje.
33. Az itt, torzított formában megnevezett hükszószkirályok jórészt már nem azonosíthatók az egyiptomi forrásokból ismert királynevekkel.
34. A „hükszósz" etimológiái is alighanem tévesek; nevük egyiptomi szövegekben: *hekau - haszut* ('a puszták fejedelmei').
35. Miszphragmutoszisz: ugyancsak ismeretlen király neve. A hükszószok kiűzését az egyiptomi hagyomány

Kamosze királynak, a XVIII. (thébai) dinasztia alapítójának tulajdonítja.

36. „arura": hellenisztikus egyiptomi földterület-mérték, = 1,1 római iugerum = kb. 2800 m^2.

37. Thummoszisz: az adott összefüggésben I. Tuthmoszisz fáraó (kb. i. e. 1506-1494). Az asszírokra való utalás itt anakronisztikus.

38. A Manethón görög szövegében megnevezett egyiptomi királyokat nehéz azonosítani a XVIII. dinasztiának (amelyről itt értelemszerűleg szó van) az egyiptomi forrásokból ismert fáraóival. Talán Tethmoszisz = Ahmesz (Amoszisz, Jahmesz). - Amesszész királynő talán azonos a Hatsepszut néven ismert királynővel, akinek egyik neve Ahmesz lehetett; Mephragmutoszisz: talán azonos III. Tuthmoszisszal; a Ramesszész névvel jelzett királyok nyilván a Ramszesz nevet viselő fáraók. Szethósz, akit a szöveg azonosít a Ramesszész nevű királlyal, voltaképpen I. Széthi, II. Ramszesz apja és elődje. Az a trónviszály, amelynek másik résztvevője ebben a szövegben Harmaisz, később pedig (Első könyv 26, 231 §) Hermaiosz néven fog szerepelni - egyiptomi forrásokból ugyancsak ismeretlen, talán Horemheb, a XIX. dinasztia megalapítója rejtőzik mögötte.

Teljesen önkényes Szethósz (Széthi) fáraónak Aigüptosz, ill. Harmaisz = Hermaiosznak Danaosz néven a görög mitológia személyiségeivel való azonosítása. A görög mitológia szerint Danaosz és Aigüptosz valóban egyiptomi származásúak, Danaosz lányai innen (100) menekültek görög földre, és Danaosz - leszármazottján, Danaén keresztül - Perszeusznak lett az őse. A görög mítosznak ezt az „egyiptomi" vonatkozását használta fel Manethón az egyiptomi-görög szinkronizmus megteremtésére, Josephus pedig a zsidók ősi voltának igazolására. Egyes kutatók (Ed. Meyer és mások) véleménye szerint Josephus vagy önkényesen torzította, megváltoztatta, vagy ügyetlenül tömörítette és ezáltal összezavarta Manethón szövegét.

39. A 393 év oly módon jön ki, hogy a 15. fejezetben megnevezett uralkodók éveit összeadjuk (ez összesen és nyilván nem szándéktalanul 333 évet tesz ki), és ehhez hozzászámítjuk Szethószisz uralkodási éveit, amelyek a 231 § szerint 1+ 59 = 60 évet tesznek ki. Így 333 + 1 + 59 = 393. Eszerint persze Harmaisz= Hermaiosz = Danaosz csak bátyja halála után juthatott volna Argoszba.

40. Josephus a föníciai történelemről való ismereteit főként az epheszoszi Menandrosz és egy bizonyos, csak az ő révén ismert, Diosz nevű történetíróból merítette; mindkettő az i. e. 2. században élt, és csak kisebb töredékek maradtak tőlük fenn. Föníciai krónikás feljegyzések valóban léteztek; egy Szankhuniathon nevű föníciai krónikás műve görög átdolgozásban azonban csak Herenniosz Philo Bübliosz révén vált ismertté Hadrianus császár idején. Josephus közléseinek „föníciai" hitelessége tehát problematikus.

41. Számításának részletesebb adatait a szerző csak a 18. fejezetben adja meg. Karthagó alapításának leginkább elfogadott éve i. e. 814, ez esetben Salamon i. e. 957 körül uralkodott volna, ami megegyezik a ma legáltalánosabb tudományos felfogással.

42. Híram vagy Hirom a Bibliában (2 Sám. 5, 11; 1 Kir. 5, 1 skk.; 9, 11 skk.) mint Salamon szövetségese szerepel; az utolsónak idézett hely említi Kabul városát.

43. Ugyanezt a helyet idézi Josephus A zsidók történetében VIII. 144 § skk. Az itt megnevezett türoszi királyok és események más forrásokból nem ismeretesek.

44. Héraklésszel azonosították a föníciai Melkartot, Türosz védőistenét (vö. már Hérodotosz II. 44). A görög (101) szövegben *Hérakleusz egerszisz* - szó szerint: 'Héraklész ébredése', ez vonatkozhat a neki szentelt templom *felavatására* (így értelmezi pl. H. St. Thackeray fordítása a Loeb Class. Bibl. kiadásában), de utalhat az isten feltámadására is. Hérakleszt egy ókori hagyomány a „meghaló és feltámadó istenek" körébe utalta (vö. Athénaiosz *Deipnoszophisztai* IX. 392 D, idézi J. Frazer: *Adonis, Atthis, Osiris* I. London 1927, 110. l.); ennek értelmében fogja fel Josephus ezen helyét J. Morgenstern: Vetus Testamentum 10, 1960, 163 skk. Peritiosz: a makedón év 4. hónapja, megfelel kb. a mostani december/január hónapnak.

45. Mettén (más forrásokban Muttun), Pügmalion és annak nővére, Elissza, azaz Dido nagy szerepet töltenek be Karthago alapítási mondakörében vö. Justinus *Epitome* 18, 3.

46. Béroszosz (i. e. 300 körül) elsőnek írta meg görögül Mezopotámia történetét *Kháldaika*, ill. *Babülóniaka* címen idézett, legalább három könyvet magába foglaló műben. Ebből csak töredékek maradtak fenn. A mezopotámiai (sumer-akkád) vízözönmítoszt, melynek kapcsolatai a bibliai elbeszéléssel a Gilgames-eposz XI. táblájának felfedezése óta váltak ismeretessé, ő is feldolgozta.

47. Ez a babiloni „függőkertek" keletkezésének hitelesebb változata; az ismertebb hagyomány Szemiramisz királynőnek tulajdonította eredetüket, vö. ehhez Hérodotosz I. 184: Diódórosz II. 7 skk.

48. Ezt a részt Josephus valószínűleg egy hellenisztikus-zsidó történelmi műből merítette, és itt találta a korábbi történetírókra való számos utalást is. Közülük Megaszthenész jelentős író: mint I. Szeleukosz Nikatór király követe Csandragupta Maurja király udvarában (i. e. 300 körül) ő ismertette meg először személyes tapasztalatok alapján a görög olvasókat az indiai viszonyokkal.

49. Az Újbabiloni Birodalom itt megnevezett uralkodói: Nabú-apla-uszur (i. e. 626-605). Nabú-kudurri-uszur <Nabukodonozor>, [a Bibliában: Nebukadneccár] (605-562), Awél-Marduk [a Bibliában: (102) Evil-Merodach] <Josephusnál: Eveilmaradukhosz> (562-560), Nergal-sarr-uszur <Neriglisszar> (560-556), Labasi-Marduk <Laboroszoardokhosz> (560) és végül Nabú-naid <Nabünédosz> (556-539).

50. A bibliai adatok szerint Nabukodonozor <Nabú-kudurri-uszur> uralkodása 18. (i. e. 587) évében foglalta el Jeruzsálemet, és a 19. évben gyújtatta fel a szentélyt (Jer. 52, 29; 52,12; 2 Kir. 25,6). Kürosz i. e. 539-ben foglalta el Babilont, és a következő évben (i. e. 538) engedte meg a zsidók hazatérését. Az ezt követő „második" évben rakták le az új szentély alapjait, a munkát ezután több éven át szüneteltették. Dareiosz 2. évében kezdték meg újra az építkezést, és azt újabb 4 év múlva (i. e. 518) fejezték be (Ezsdrás 3, 8; 4,24; 6,15). A Jeremiás próféta könyvében megjövendölt 70 éves fogságot (25, 12) utólag az i. e. 587-518 közötti időre vonatkoztatták.

51. Ezek a királyok más forrásokból nem ismeretesek.

52. Hermipposz (i. e. 3. század második fele) filozófusok életrajzait írta meg, köztük a több száz évvel korábban élt

Püthagoraszét is. Püthagorasz egyes tanításainak a zsidók és a thrákok szokásainak rokonságára utaló kijelentéseit Órigenész egyházatya is idézi (Contra Celsum I. 15).

53. Theophrasztosz: Arisztotelész tanítványa és utóda a peripatetikus filozófiai iskola vezetésében.
54. *Korban* héberül: ajándék, áldozat, fogadalmi ajándék.
55. Nem biztos, hogy Hérodotosz idézett helye (II. 104) a zsidókra vonatkoznék, akiket itt nem is nevez meg.
56. Khoirilosz (i. e. 440 körül) a perzsa-görög háborúkat énekelte meg hexaméteres eposzában. Az itt idézett sorok a perzsa hadsereg valamely ethnikai egységére vonatkoznak - biztosan nem a zsidókra, hanem inkább a "keleti ethiópok" népére. Josephus forrását a *Szolümoi* hegyek említése tévesztette meg. A "keleti ethiópok" Hérodotosz leírása szerint (VII. 70) Xerxész hadseregének egy részét alkották, fejükön díszül lovak skalpját viselték, hajuk durva és egyenes volt, nyelvük azonos a föníciaiakéval. A köralakban vágott hajat ugyancsak Hérodotosz (III. 8) a Holt-tenger (103) körül lakó arab törzsek jellegzetes viseletének mondja; zsidók számára ez a hajviselet tilalmas volt (3 Móz. I9, 27).
57. Klearkhosz: Arisztotelész tanítványa i. e. 300 körül.
58. A zsidó tanításokat és szokásokat több szerző rokonította az indiai bölcsek eszméivel, így Josephus szerint az előbb idézett Megaszthenész is. Kalanosz egy indiai bölcs aszkéta neve, aki Nagy Sándor szeme láttára megégette magát (vö. Plutarkhosz: *Nagy Sándor élete* 65 sk.).
59. Az abdérai Hekataioszhoz vö. az utószót.
60. A „város-ostromló" Démétriosz a Nagy Sándor halála utáni hatalmi harcok kiemelkedő személyisége, I. Ptolemaiosztól vereséget szenvedett a gázai csatában (i. e. 312).
61. Ezekiasz neve másutt nem szerepel, biztos, hogy nem volt főpap. Az i. e. 310 körüli években Oniasz volt - Josephus közlése szerint is - a zsidók főpapja; Ezekiasz csak tekintélyes papi személy lehetett.
62. Ezek szerint ekkor Judaea termőterülete kb. 8300 km^2 volt.
63. Josephus leírása a szentélyről, berendezéséről, méreteiről és a vele kapcsolatos előírásokról sok tekintetben eltér más kortársi adatoktól. Plethron: mint hosszmérték = 100 görög láb = kb. 30 m.; mint területmérték = 100 négyzetláb = 876 m^2. - 1 sztadion = 6 plethron, mint távolságmérték kb. 180 m. - 1 talentum (talanton) = 26,2 kg. Mint számolási pénzegység = 6000 athéni drakhma.
64. Agatharkhidész a Nagy Sándor halála utáni európai és ázsiai történet kutatója volt. Két terjedelmes munkájából csak töredékeket ismerünk.
65. Sztratoniké I. Antiokhosz Szótér (i. e. 280-261) Szeleukida király lánya, II. Démétriosz makedon király (i. e. 239-229) elvált felesége. A válás után családjához tért vissza, és itt udvari intrikákba bonyolódott, amelyek során életét vesztette.
66. Az itt említett írókat Josephus csupán közvetve, olvasmányaiból ismerte, ezért elégszik meg a rájuk való általános hivatkozással. (104)
67. A phaléroni Démétriosz, I. Ptolemaiosz könyvtárának szervezője tévedésből került a zsidó történettel foglalkozó tudósok sorába.
68. A görög irodalmi hagyomány szerint a lampszakoszi Anaximenész (i. e. 4. sz.) olyan könyvet bocsátott közre Theopomposz nevében, amely élesen támadta mind a három, akkor (i. e. 360 k.) jelentős görög várost: Athént, Spártát és Thébát; innen a könyv címe: *Tripolitikosz ('A három városról')*. Ellenfelét így általános gyűlölet tárgyává tette.
69. Amenóphisz: az Amenhotep nevet viselő fáraók görögösített neve. Manethón is több ilyen nevű fáraót említ. Ez a - Josephus szerint „elképzelt", „kitalált" - Amenóphisz az itt közölt kronológiai adatok szerint azonos lehet IV. Amenhotep (Ehnaton) fáraóval - akinek nevéhez „zavaros események" kapcsolódhattak; némely kutató pedig III. Amenhotepre gondol (i. e. 1402-1364). Az itt előadott esemény (a bélpoklosok kiűzése) természetesen fiktív, de Manethón történelmi keretbe illesztette bele. Egy Amenóphisz nevű fáraó szerepel egyébként a *Fazekas jóslata* című apokaliptikus egyiptomi műben is.
70. Amenóphisz, Paapisz fia: történelmi személy, egyiptomi neve Amenhotep, Hapu fia, III. Amenhotep fáraó udvari embere, akinek sírfelirata is előkerült. A fiktív elbeszélés, amelynek propagandisztikus célja igen átlátszó, tehát részben történetileg hiteles építőkövek felhasználásával készült.
71. Oszarsziph - valószínű, hogy a bibliai József <Jószéf > nevének eltorzításából ered, amennyiben a *Jó* - első szótagot a bibliai istennéwel azonosították (vö. Jósua, Jójárib stb. theophor neveket), és ezt helyettesítették Ozirisszel.
72. Szethósz azonosítása Ramesszésszel - már merőben önkényes találgatás. Josephus ezt követő polémiája találóan érvel a történet egyes elemeinek valószínűtlenségével.
73. Manethón nem említi Mózes nevét a hükszószokkal kapcsolatban, csak mint a „bélpoklosok" vezérét. Ügy látszik, két "kivonulás"-ról írt: első ízben a hükszószok (105) hagyták el Egyiptomot és ők alapították Jeruzsálemet, és kb. 500 évvel később történt „a bélpoklosok kiűzése", akik azután egyesültek volna a már korábban távozott hükszószokkal. Josephus a két esemény összekapcsolásán háborodott fel. Az itt adott kronológiához vö. a 103 és 230 § számításait.
74. A bélpoklosok (azaz: különböző fertőző és undorító bőrbetegségekben szenvedők) elkülönítéséről 3 Móz. 13-14. előírásai gondoskodnak.
75. 3 Móz. 21, 17 skk. írja elő a testi hibások kizárását a papi teendőkből.
76. A bibliai etimológia szerint (2 Móz. 2,10) a héber Móse név a *másá* 'kihúzni' héber igéből származik. Az itt adott egyiptomi etimológia (amely feleslegessé teszi azt a feltevést, hogy a „fáraó lánya" héberül beszélt volna) már Philónnál előfordul, *Mózes élete* I. 4.
77. Khairémón (i. sz. 1. század): alexandriai rhétor, pap és sztoikus filozófus, Nero egyik görög tanítója. *Egyiptomi történet*éről csak itt esik szó.

78. Phritobautész neve máshonnan nem ismert.
79. A bibliai József <Iószéposz> neve előfordul még Apollóniosz Molónnál és Justinusnál (*Epitome* 36, 2 - itt mint Mózes apja).
80. A Tiszithen és Peteszéph nevek ebben a funkcióban nincsenek másutt dokumentálva.
81. Lüszimakhosz: csak Josephus által megnevezett egyiptomi szerző, a *Vitairat* Második Könyve 28 §-a együtt említi Apiónnal. Tacitus *(Historiae* V. 3) elbeszélése a zsidók eredetéről leginkább Lüszimakhosz hatására vall: ebből jelentőségére és olvasottságára következtethetünk.
82. Bokkhórisz (egyiptomi nevén: Bakenrenef) a XXIV. egyiptomi dinasztia egyik fáraója (i. e. 720-715), kronológiailag a zsidók kivonulásához semmi köze nem lehetett. A későbbi hagyomány mint neves törvényhozóra emlékezett rá (Diodórosz I. 94), és mint olyan fáraóra, aki a jövendőt is megtudhatta, pl. egy bárány jós - szavai által. (106)

MÁSODIK KÖNYV

1. Az Apión elleni vita foglalja el a II. könyv első felét, a 13. fejezet, illetve a 144 § végéig. Josephus Apiónt nemcsak az irodalmi, hanem a tevékeny zsidóellenesség képviselőjének is tekinti, aki a zsidók ellen tüntetéseket szervezett, és Gaius Caligula idején tagja volt a zsidóellenes követeléseket támasztó alexandriai küldöttségnek (i. sz. 40). Vádjait nemcsak *Egyiptomi történeté*ben, hanem feltehetően egy külön, a zsidók ellen szerkesztett könyvben is megírta; ezt még Alexandriai Kelemen [Clemens Alexandrinus], a nagynevű egyházi író is elismerte. Zsidóellenes írásai, úgy látszik, három fő kérdést tárgyaltak: a zsidók Egyiptomból való kivonulásának gyűlölködő feldolgozása; az alexandriai zsidók polgárjogának kérdése; a jeruzsálemi szentély kultuszára irányuló vádak (szamárkultusz, vérvád). Mindez indokolja azt a különös hevességet, amellyel Josephus őt személyében is támadja. Apión egyébként a római irodalomban is mint népszerűséghajhászó, hiú szerző volt ismert, Plinius „saját hírneve dobverőjé"-nek nevezte *(propriae famae tympanum).*
2. Ezen egyedülálló és sajátos híradás szerint Mózes lett volna a napóra feltalálója.
3. A „történeti" Bokkhórisz kb. 800 évvel Josephus előtt uralkodott (i. e. 720-715); az ezer éves időrendi elcsúszás is tanúsítja alakjának mitikus voltát ebben az összefüggésben.
4. Karthago alapítását Apión eszerint i. e. 752-re keltezte; az ókorban általában Timaiosz adatát fogadták el, mely szerint Karthago alapításának éve: i. e. 814 („38 évvel az első olimpiai játékok előtt") volt.
5. A jeruzsálemi szentély alapítását Josephus másutt (A *zsidók története* VIII. 61 §) az Egyiptomból való kivonulás utáni 592. évre teszi, a bibliai Királyok könyve szerint (1 Kir. 6,1): 480 évvel a kivonulás után történt.
6. Lüszimakhosz itt idézett töredéke ezt az adatot nem tartalmazza
7. Alexandria zsidóktól lakott része a város északkeleti szélén terült el, melyet a Lokhiasz földnyelv és a (107) Mareotisz kikötő mély beszögellése választott el a királyi palotától és a városközponttól. A Nekropolisz (temető) a város délnyugati szélén létesült. 8. A zsidók alexandriai polgárjogának kérdése bonyolultabb, mint ahogy ezt Josephus itt feltünteti. Egy-egy önkormányzati jogú, görög szervezetű poliszban a hellenisztikus korban háromféle jogi helyzetben lévő személyek élhettek. *Teljes jogú polgárok* [politészek] azok, akik tagjai a népgyűlésnek, a városi önkormányzat tisztviselőit a saját körükből választhatják, az egész városra érvényes, mindenkire kötelező intézkedéseket hoznak. Teljes jogú polgár csak olyan görögül beszélő, görög avagy makedón eredetű személy lehetett, aki a görög nevelés klasszikus intézményében, a gümnaszionban („gimnázium") nevelkedett és részesült a katonai jellegű *ephébosz-képzés*ben is. A második kategóriába az olyan idegenek, *lakosok [katoikoi, paroikoi]* tartoznak, akik a teljes jogú polgárok körén kívül állnak ugyan - ennek következtében adókötelesek is -, de saját, belső ügyeikben önkormányzatú, szervezett testületet alkotnak, ennek neve: *politeuma.* Ebbe a kategóriába tartoztak, kimutathatóan az i. e. 2. század eleje óta, de talán már korábban is Alexandriában a zsidók, és ilyen jellegű szervezeteik voltak más városokban is (Alexandriában a zsidókén kívül több más ethnikumnak is volt saját politeumája, pl. a phrügeknek, lükiaiaknak stb.). A harmadik csoportba azok az idegenek tartoztak, akik nem kaptak engedélyt ilyen belső önkormányzatú szerv létrehozására: ide tartoztak sajátos módon Alexandriában az egyiptomiak (koptok), az ország őslakossága. Alexandriát nem tekintették Egyiptom szerves alkotórészének (ezért teljes latin neve: Alexandria ad Aegyptum), hanem Egyiptom földjén a hódítók számára épült és főként belőlük benépesített királyi központnak. Megjegyzendő, hogy királyi (ill. később császári) engedéllyel egyes személyek, köztük zsidók, perzsák, egyiptomiak is, kaphattak „alexandriai" jogot, de ez személyre szóló hatályú volt. Josephusnak annyiban helytálló a közlése, hogy a zsidók bizonyos jogokkal rendelkeztek Alexandriában, vallásgyakorlatukban teljesen szabadok (108) voltak, volt saját szervezetük, elöljáróik, lehetőségük politikai tevékenységre: igaza van abban is, hogy a zsidók jogi helyzete kedvezőbb volt az egyiptomi lakosságénál - de nincs igaza abban, hogy ezek a jogok a teljes polgárjogot jelentették volna. Claudius császár alexandriaiakhoz címzett nevezetes írásában az (magyar fordítása olvasható a Római történelmi chrestomathiában, Bp, 1963, 82. szemelvény) határozottan kiemeli, hogy az alexandriai zsidók vallásszabadságát minden eszközzel biztosítani fogja, de ne követeljék a teljes polgárjogot „olyan városban, amely nem az övék". Nagyjából hasonló lehetett a zsidók jogi helyzete Antiokhiában és más hellenisztikus városokban is: szabad vallásgyakorlatuk garantálva volt, vallási és egyéb érdekeiket saját, hivatalosan elismert szervezetük védelmezte, saját elöljáróik, esetleg *búlé*juk (tanácsuk), belső ügyekben ítélkező bíráik lehettek: de nem voltak teljes jogú (azaz a városi önkormányzatban résztvevő) polgárok. 9. A zsidók jelenléte Alexandriában csak Nagy Sándor halála után, I. Ptolemaiosz uralkodása óta (i. e. 323-283) bizonyított.
10. Zsidó katonai határőr-települések Egyiptomban már a perzsa kor óta léteztek.
11. A *Septuaginta* (Mózes öt könyve, majd az egész Ótestamentum és további szentnek tartott könyvek görög

fordítása) keletkezésének mondai elemekben gazdag történetét az ún. Ariszteasz-féle levél tartalmazza. Ennek alapján írta ezt meg Josephus *A zsidók története* XII. 8. és következő fejezeteiben.

12. Túlzás, hogy ezen királyok hadserege zsidókból állt volna, de valószínű, hogy a ptolemaioszi Egyiptom ekkor már nehéz helyzetében zsidó katonák nagy számban vettek részt a hadseregben, és a vezéreik között is voltak zsidók. Az itt megnevezettek katonai tevékenysége más forrásokból nem igazolható.
13. Josephus itt a VI. Ptolemaiosz Philométór i. e. 146-ban történt halála utáni eseményekre utal. Özvegye, Kleopatra a trónt fiának, VIII. Ptolemaiosznak akarta biztosítani, de a meghalt király öccse és mindaddig (109) Küréné helytartója, VII. Ptolemaiosz II. Euergetész, csúfnevén Phüszkón („a dagadt") Kyrénéből római segítséggel hazatért, megölte kiskorú unokaöccsét, az özvegyet feleségül vette (utóbb elűzte, és annak lányát, az „ifjabb Kleopatrát" vette el), és elődeinek párthívei között - akikhez az alexandriai zsidó közösség is tartozott - kegyetlenül szétcsapott. A „részeg elefántok"-ról szóló elbeszélés - mondai eredetű. Phüszkón itt kiemelt zsidóellenes lépései a polgárháború kegyetlenségeihez tartoznak; a király - aki az elődje által támogatott Muszeion tudósait is szétkergette - kegyetlen uralkodó hírében állt, de nem volt „antiszemita"; két falusi zsinagóga (Xebephürisz és Nitriai) építéséhez anyagilag is hozzájárult, s a hívek ezeket neki dedikálták (vö. Fuks-Tcherikover: Corpus Papyrorum Judaicarum 1441-1442 sz.). Hasonló történetet mond el az un. Makkabeusok harmadik könyve IV. Ptolemaiosz király korából, és ez is legendás jellegű; itt olvasható az alexandriai zsidók megmenekülésére emlékeztető ünnep leírása is.
14. Lucius Minucius Thermus - római senator, VII. Ptolemaiosz támogatója.
15. Az 52-112 §-ok görög eredetije elveszett, fordításunk a Cassiodorus rendeletére készült egykori latin fordításon alapul; a latin fordító több helyütt nem jól értette a görög eredetit, ezért többször is homályos a szövege, ami kihat a magyar fordításra is.
16. Kleopatra: Egyiptom utolsó királynője (i. e. 51-30), Caesar, utóbb Antonius kedvese, illetve az utóbbinak törvényes felesége, Augustus propagandájában rendkívül kedvezőtlen színben tűnik fel, viszont az egyiptomi helyi hagyomány, mint az ország utolsó önálló uralkodóját, rokonszenvvel ábrázolta, a római hódító politika áldozatának tüntette fel. Josephus *A zsidók történeté*-ben is a zsidók ellenségeként ábrázolja. (Vö. magyarul: Ürögdi Gy.: Kleopatra, Bp. 1975.)
17. II. Hürkanosz makkabeus király hadvezére, az edomita származású Antipatrosz (Herodes király apja) jelentős katonai segítséget nyújtott Caesarnak egyiptomi hadjáratában. (110)
18. Germanicus, Tiberius császár unokaöccse, i. sz. 19-ben meglátogatta Egyiptomot; népszerűségét növelte az állami magtárak megnyitásával és a gabona árának leszállításával, vö. Tacitus: *Annales* II. 59.
19. A latin szöveg is homályos, ezért a magyar fordítás legfeljebb hozzávetőleges értékű.
20. Alexandriában a római uralom óta több ízben voltak zsidóellenes kilengések, tüntetések, zavargások, a legsúlyosabbak i. sz. 38-ban kezdődtek és Claudius alatt is folytatódtak.
21. Ez nyilván az egyiptomiakra összességükben vonatkozik, nem egyes személyekre; akik kaphattak, kaptak is polgárjogot.
22. Gaius Caligula igénye, hogy szobrait részesítsék isteni tiszteletben, a judaeai (jeruzsálemi) és az alexandriai zsidók körében váltott ki heves ellenállást. Más császárok a zsidó vallásnak ezt a tilalmat tudomásul vették, és tiszteletadásként elfogadták az értük (nem nekik!) hozott áldozatokat.
23. Poszeidóniosz (kb. i. e. 135-50): jelentős történetíró és filozófus, történetszemléletének középpontjában a növekedés-virágzás-hanyatlás egymásra-következésének kényszere áll. A zsidó nép akkori állapotát a Mózes által és az ő idejében elért csúcsponti időhöz képest a mindenoldalú hanyatlás korának tekintette. Műveire más szerzők alapján következtethetünk, teljes szövegük elveszett.
24. A szamár, illetve a szamárfej kultuszának vádja több antik szerzőnél felmerül, pl. Diodórosznál, és - bizonytalanabbul - Tacitusnál is. A vád közös forrása IV. Antiokhosz Epiphanész propagandája lehetett; hasonló vádakat más közösségekkel szemben is emeltek.
25. VII. Antiokhosz Euszebész ('a kegyes', lat. *pius)* i. e. 135-ben ostromolta Jeruzsálemet; Pompeius Szíria megszervezését követően járt Jeruzsálemben és nyomult be a szentélybe (de bevallotta, hogy semmit sem talált, vö. Tacitus: *Hist.* V. 9); Crassus a parthusok elleni hadjárata során foglalta el Jeruzsálemet.
26. Az itt megnevezett történetírók zsidókról szóló (111) közléseit Josephus alighanem az övéhez hasonló célú korábbi összeállításból ismerte, ezért nem részletezi őket.
27. Apión a zsidók emberáldozatáról szóló mesét alighanem IV. Antiokhosz Epiphanész propagandájából merítette. A történet két folklorisztikus motívumot elegyít: a „helyettesítő királyáldozat", ill. „bűnbak" képzetét és az emberáldozat vádját, melyet általában titkos szövetségek tagjaival szemben emeltek, így pl. Sallustius - Catilina összeesküvő-társaival kapcsolatban, vö. *Catilina* 22. fej.
28. Márk Evangéliuma 11, 16 is utal erre a tilalomra.
29. Mnaszeasz, lükiai (kisázsiai) szerző (i. e. 2. sz. első fele) könyvet írt a zsidókról; ez a könyv több zsidóellenes rágalomnak lett a forrása, későbbi utalások szerint tőle származik a szamárkultusz, a babonaság és az emberáldozat vádja. Josephus több ízben idézi; későbbi zsidóellenes szerzők is sokat merítettek vádaskodásaiból, amelyek alighanem kapcsolódnak Antiokhosz Epiphanész propagandisztikus kampányához.
30. Josephus földrajzi cáfolata találó; valószínű azonban, hogy Mnaszeasz nem a Dorii, Dor, Dora néven ismert judaeai városra, hanem az idumeus (edomita) Adóra városra gondolt, amelyet a zsidók Ióannész Hürkanosz makkabeus király idején, i. e. 120 körül foglaltak el. Idumaia: a bibliai Edom, Judaeától délkeletre fekvő térség, amely i. e. 120 körül volt zsidó uralom alatt.
31. Josephus nyilván a Sátoros ünnep (Szukkót) és a Felavatás ünnepe (Chanukka) mécsesgyújtásaira és kivilá-

gítására gondol. A Chanukka ünnepet ezért a Fények ünnepének (gör.: *ta phóta)* is nevezték.

32. Másutt Josephus más adatokat ad; a szentély egy-egy kapuját pl. *A zsidó háború* közlése szerint (VI. 5, 3) 20 ember nyitotta-zárta, 200 a tíz kapu számára együttesen volt szükséges.
33. Az ókori klasszikusok szemében is feltűnő egyiptomi állatimádást azzal is magyarázták, hogy isteneik egyszer félelmükben állattá változtatták alakjukat, vö. pl. Ovidius: *Átváltozások* V. 321 skk.
34. Szeszósztrisz (Szenuszert) fáraó, a XII. dinasztia több királyának is neve, Hérodotosz II. 111. szerint megvakult. (112)
35. Az önálló makkabeus fejedelemség, illetve királyság kora i. e. 143-tól 63-ig, tehát csak 80 évig tartott. A 120 év akkor helyes, ha Heródes uralmát is beleértjük, ez azonban Pompeius hódítása után volt.
36. Zénón és Kleanthész - a sztoikus filozófia kiemelkedő egyéniségei.
37. Ókori forrásaink (főként Hérodotosz II. 104) szerint vagy az egyiptomi papok, vagy az összes egyiptomi körülmetélték magukat.
38. A zsidó vallás hitelveinek és főként törvényeinek itt következő ismertetése elsősorban az ún. mózesi törvényeken, továbbá azoknak - Josephus korában már kialakult - rabbinikus (farizeus) értelmezésén és kiegészítésein, részben pedig hellenisztikus-zsidó értelmezésen alapul. Josephus arra is törekszik, hogy a zsidó vallás előírásait a görög filozófiának leginkább Püthagoraszra hivatkozó, újpüthagoreus irányzatához közelítse.
39. Lükúrgosz spártai törvényhozó a görög hagyomány szerint i. e. 800 körül, a lokroii Zaleukosz az i. e. 7. század derekán, Szolón pedig i. e. 594. évi arkhónsága idején hozott törvényeket.
40. Homérosz eposzaiban a *nomosz* ('törvény') szó valóban nem fordul elő, Josephus ennek a ténynek ismeretét egy alexandriai grammatikusból meríthette.
41. Minósz: Kréta szigetének mitikus törvényhozó és bíráskodó királya, később őt tekintették az alvilági bírónak; a spártai alkotmányt a monda szerint Lükúrgosznak a delphoi püthia sugallta.
42. A görög filozófia keleti eredetéről többféle hagyomány szólt. Már az i. e. 5. század óta elterjedt volt az a felfogás, hogy a görögök nagyjai Egyiptomból vagy Babilonból merítették tudásukat. Egy hellenisztikus zsidó szerző, az i. e. 2. században élt Arisztobulosz a görög filozófusokat, így Püthagoraszt és Platónt is a zsidó tanok követőiként mutatta be.
43. A mózesi Ö*t könyv* (Pentateukhosz) egy-egy szakaszának a szombati istentisztelet keretében való felolvasása már az i. e. 1. században általános gyakorlattá vált, mind (113) a judaeai, mind az egyiptomi (alexandriai), mind a babiloni zsidóság körében.
44. Néhány görög gondolkodó (Diagorasz, Anaxagorasz, Theodórosz, Prótagorasz stb.) már az i. e. 5. században kétségbe vonta az istenek létezését.
45. 3 Móz. 18, 22-29; 20, 13.
46. A férj uralmát felesége fölött a Biblia a bűnbeesésre vezeti vissza, vö. 1 Móz. 3,16.
47. Az a képzet, hogy a test „a lélek börtöne", és hogy a lélek szenved, amidőn a testbe száll - Platón filozófiájára nyúlik vissza, de Josephus mint esszénus tanítást is említi, vö. *A zsidó háború* II. 7, 11.
48. Ez a felfogás a görög újpüthagoreus vagy cinikus filozófia hatása, a rabbinikus szokások szerint a circumcisio szertartása ünnepélyes keretek között, megvendégeléssel egybekötve zajlott le.
49. Vö. az V. (IV.) parancsolatot: Tiszteld atyádat és anyádat...; az engedetlen fiú megkövezésének parancsa 5 Móz. 21,18 skk. - ezt azonban a későbbi hagyomány szerint egy esetben sem hajtották végre.
50. A zsidó hadijog előírásait tartalmazzák 5 Móz. 20-21. fejezetei.
51. Olajág volt az olimpiai győzteseknek, zellerlevél az iszthmoszi és nemeai játékok győzteseinek jutalma.
52. A túlvilági élet, illetve a feltámadás idején végbemenő isteni végítélet hangsúlyozása a farizeusok felfogásának felel meg; a szadduceusok nem hittek a halál utáni isteni igazságszolgáltatásban.
53. A teljes jogú spártaiak számára a katonai és rendőri (rendfenntartó) tevékenységen kívül minden más, főként termelő munka meg volt tiltva.
54. 2 Móz. 22, 28 tilalmát („Istent ne átkozd") a *Septuaginta* többes számban fordítja („Az isteneket ne átkozd"), és ezt már Philón a más népek isteneivel szemben is kötelező tiszteletadásra vonatkoztatta.
55. Már Xenophanész óta élesen bírálták a görög mitológia istenképzeteit. Josephus a görög mítoszkritika fegyvertárából meríti érveit a görög istenfogalom ellen. Hivatkozásai főként a homéroszi eposzok és Hésziodosz „megbotránkoztató" eseményeire utalnak. (114)
56. Platón többször elítélte és nevelési szempontból aggályosnak nyilvánította a költészetet általában, és Homéroszt különösen, vö. főként Az *állam* II. 20-21 (381-383) és III. 9 (398).
57. Athénban az „istentagadás" (*aszcbeia*) büntetése halál vagy száműzetés volt („Diopeithész törvénye" i. e. 435 k.), Szókratészt ezen a címen ítélték halálra (i. e. 399), Anaxagoraszt száműzetésre (i. e. 435 körül) stb. A Mélosz szigetéről való Diagorasz gúnyneve „az istentelen" (atheosz) volt. - Prótagorasz szofista filozófus *Az istenekről* című elveszett művének kezdőmondatára utal Josephus.
58. A Ninosz papnő elleni vádakra Démoszthenész hivatkozik egy beszédében.
59. Anakharszisz: szkítha bölcs, i. e. 600 körül bejárta a görög földet, és bölcsességével mély benyomást keltett, Szolónnal is találkozott. Hazatérve meg akarta honosítani a görög szokásokat, ezért testvére megölte; vö. ehhez Hérodotos *IV.* 76; Plutarkhosz: *Szolón* 5.
60. A mózesi törvények (5 Móz. 23,1; 3 Móz. 22,24) általában tiltják meg az állatkínzást.
61. A zsidó szokások és vallási intézmények közül a hétnapos „hét" - kapcsolódva a 7 bolygó tiszteletéhez -, a hetednapos munkaszünet, és az étkezési előírások egy része nem-zsidó szimpatizánsok körében is elterjedt a hellénizmus idején. Az ún. „istenfélők" *(szebomenoi tort theon),* bár nem lettek zsidók, de egyistenhívőkké lettek, és elutasították az anthropomorph istenképzeteket. Így Josephus büszkélkedése, bár kétségtelenül erősen túloz, de az igazság magját is tartalmazza. (115)

UTÓSZÓ

I

Josephus Flavius: sajátos, ellentmondásos, a maga nemében egyedülálló egyénisége az antik történetírásnak; egyéniségének következetlen vonásai rajtahagyják a nyomukat minden egyes alkotásán. Első nagy műve, *A zsidó háború*, Róma császárainak, a zsidó felkelés leverésére hadra kelt Vespasianusnak és fiának, Titusnak, a hadjáratot győztesen befejező és Jeruzsálemet feldúló Imperatornak útmutatásai szerint és ellenőrzése alatt, a legfelsőbb tetszést méltán kiérdemelve ábrázolja a zsidó felkelésről kialakított hivatalos „római" és "flaviusi" verziót. Az eszeveszett felkelők eleve reménytelen küzdelmet vívtak a győzhetetlen római Imperium ellen, ők maguk okozták elvakultságukban városuk és szentélyük pusztulását és hiúsították meg a római hadvezér-császárok humánus kísérleteit a háború gyors lezárására. *A zsidó háború* megírása és közzététele juttatta császári elismeréshez, római polgárjoghoz, lovagi ranghoz és földbirtokhoz a szerzőt. Az első nagyobb mű után mintegy másfél évtizeddel készült el következő munkája: a 20 kötetből álló *Arkhaiologia* (magyar fordításban *A zsidók története* címen jelent meg). Ebben már nem a saját népével akarja megértetni a Római Birodalom katonai erejének mindenhatóságát és kormányzatának minden alattvalójára kiterjedő emberbaráti törekvéseit, hanem a Birodalomnak elsősorban görög nyelvű lakosságát szeretné megismertetni a zsidó nép tiszteletre méltó múltjával és hősi tetteivel. Ennek mintegy függelékeként jelent meg az i. sz. 95 körüli években rövid *Önéletrajza*, amelyben - korábbi feljegyzéseit is felhasználva s azokat részben újraírva - annak bizonygatására vállalkozik, hogy nemcsak Vespasianus első látványos katonai sikerei térítették el zsidó szabadságharcos múltjától, hanem már a felkelés kezdetétől fogva, mint a felkelő zsidó kormányzat galileai helytartója is, kizárólag a rend fenntartásán és a lázadók megfékezésén fáradozott: (117) Róma-ellenes múltjának felhánytorgatása ellensége, a tiberiasi Justus részéről tehát merő rágalom.

Josephusnak ez a három műve Révay József avatott fordítása révén több kiadásban is rendelkezésére áll a hazai olvasóközönségnek; nem úgy utolsó műve, az Apión elleni vitairat, amelynek mindeddig nem jelent meg a görög eredeti szövegen alapuló magyar fordítása: holott szerzőnknek ez az öregkori, 60 éves korán túl megjelentetett munkája a korábbiaknál nem érdemel kevesebb figyelmet. A munka sajátos voltát jelzi, hogy az ókorban többféle címen is idézték. A leggyakoribb cím-megjelölés ez: *"A zsidó nép ősi voltáról Apión ellen" (Peri tész tón Iúdaión arkhaiotétosz kata Apiónosz)*, de idézik *"A görögökhöz" (Prosz tusz hellénasz)* címen is. Voltaképpen egyetlen cím sem fejezi ki megfelelően a rövid terjedelmű munka összetett tartalmát. A zsidó nép történetének ősi voltáról szóló bizonyítékait az Első könyv első felében gyűjtötte össze a szerző, míg az Apiónnal való vita a Második könyvnek is csak az első felét tölti ki. A munka műfaja, jellege és felfogása is eltér a szerző valamennyi korábbi művétől: nem történelmi alkotás, nem is kelti a higgadt, nyugodt, „sine ira et studio" történelmi előadás hangulatát - hanem szenvedélyes vitairat: a zsidó népnek, a szerző népének, határozott és harcos védelme az antik, elsősorban görög és hellenisztikus-egyiptomi propaganda állításai ellen. A tartalom sokrétűsége megfelel az ókori - közelebbről elsősorban az alexandriai - antiszemita propaganda sokirányú támadásainak.

2

A műfajnak, a nagyobbrészt apologetikus - védekező -, kisebbrészt polemikus, támadó célú vitairatnak ismeretében, Josephus e munkájának szerkezete logikus és jól áttekinthető. Az Első könyvben kétfajta történelemhamisítás ellen védekezik - bocsássuk előre, hogy általában jó tájékozottság alapján (ha persze nem is elfogultságok és egyoldalúságok nélkül), helyes kritikai szellemben, kora történettudományi módszereinek fölényes kezelésével és nem egy, ma is érvényes szempontnak a felvetésével. Az egyik, cáfolást (118) igénylő „vád" abban foglalható össze, hogy a zsidók kései jövevények a népek családjában, hiszen a korai időszak görög történetírói nem is tudnak róluk: ami pedig nagy szégyen, mert egy-egy nép tekintélye arányban áll írásban dokumentált múltjának ősi voltával. Már Hérodotosz tanúsága szerint is az írástudó egyiptomi papok hol sajnálták, hol gúnyoltak az egyiptomiak évezredes múltjához képest szinte gyermeknek tekinthető görögséget. A görög történetírásnak kétségtelenül feltűnő hallgatását a zsidókról, ill. korai történetükről Josephus részben az egész görög historiográfiának szellemes - bár csak részben meggyőző - kritikájával hárítja el, a továbbiakban ismereteik hiányát földrajzi tényekkel indokolja, végül pedig a keleti (egyiptomi, föníciai, mezopotámiai) forrásokat - mint a görögöknél szavahihetőbbeket - sorakoztatja fel a görög állítások cáfolására. Szellemes és találó az, ahogyan Josephus szembeállítja egy-mással a bibliai szakrális és a görög profán, az isteni kinyilatkoztatást, avagy az emberi kutatást közvetítő, a tekintélyelvű és a vitatkozó-bizonyító-cáfoló történetírás módszereit. A mi mércénk és értékelésünk nyilván eltér az övétől.

A vádaknak másik, Josephus által cáfolt sora már nem a korai zsidó történetről való hallgatásban, hanem e történetnek, elsősorban az Egyiptomból való távozásnak gyűlölködő hangnemű bemutatásában nyert kifejezést. A zsidók ezen verzió szerint nem a saját akaratukból „vonultak ki" Egyiptomból, nem is alkottak eleve önálló népet, hanem undorító betegségek (bélpoklosság) miatt űzték ki őket onnan, és vallásuk, szertartásaik, népi jellemük torzulásai, különösségei is erre a dicstelen kezdetre nyúlnak vissza. A különböző, egymással sem kongruens

változatokat a zsidók eredetéről és Egyiptomból való távozásuk körülményeiről Josephus nagy felkészültséggel és ellentmondásaik szellemes feltárásával, helyenként megsemmisítő iróniával teszi nevetségessé: természetesen mindig az ószövetségi történeti elbeszélésből kiindulva, de a görög történetírás ismeretén edzett érveléssel.

A zsidóellenes vádak visszautasítását egészítik ki hivatkozásai részben a nem-görög történetírásra és krónikákra, részben a zsidókról legalább burkoltan, közvetve szót ejtő görög historikusokra, részben pedig a görög szellem olyan (119) nagyjaira - Püthagoraszra, Arisztotelészre és másokra -, akik elismerően, sőt tisztelettel szóltak a zsidó vallás tanításairól és intézményeiről, vagy legalább egyes zsidó személyek műveltségéről, gyors felfogásáról, szellemes kijelentéseiről.

A Második könyv - miután a szerző az elsőben tematikai sorrendben tárgyalta a görög történetírás zsidó vonatkozású állításait és ferdítéseit - két, programszerűen is zsidóellenes, antiszemita szerzőt cáfol: az egyik az egyiptomi Apión, aki (Josephus és más szerzők műveiből következtetve) vagy *Egyiptomi történetébe* beleszőve, vagy pedig önálló vitairat keretében indított támadást a zsidók ellen. Apión - Josephus közlése szerint - tagja volta Gaius Caligula alatt (i. sz. 40) Rómába menesztett alexandriai zsidóellenes követségnek, amelyre válaszul azután Philón vezetésével egy zsidó küldöttség is felkereste a császárt. Josephus munkájának Apiónnal szembeforduló fejezetei adták az egész műnek legelterjedtebb címét, és ezek a fejezetek a legélesebb hangúak is az egész vitairatban: feltehetőleg Apión vádiratának durva hangja miatt, és azért is, mert Josephus megítélése szerint Apión kapcsolta össze a korábbi „elméleti" és főként irodalmi torzításokban és koholmányokban kifejezésre jutó alexandriai zsidóellenességet a tömegtüntetéseket, pogromokat szervező „gyakorlati" cselekvéssel. A másik célba vett szerző Apollóniosz Molón (latinos névalakban: Apollonius Molo) rhodoszi rhétor, Pompeius pártfogoltja és Cicero görög mestere, akinek munkája inkább a zsidó vallás ellen tartalmazott támadásokat: ezért (és talán a szerző nagyobb tekintélye miatt is) vele szemben Josephus a vitának finomabb módszerét választja. Amúgy is rendszertelenül előadott vádaskodásainak cáfolatául pozitívan ismerteti a zsidó vallás alapvető tanításait és szertartásait a Második könyv második felében. Ez a rész - a zsidó vallásnak „pogányok" felvilágosítására szánt, tehát az érvelés megfelelő szempontjait tudatosan is érvényesítő apologiája - a munka vallástörténeti szempontból legfontosabb és műfaji meghatározottságában is érdekes részeinek egyike. (120)

3

Josephusnak itt megszólaló műve az antik vallási polemikus és apologetikus irodalomnak - ennek az önmagában nem túlzottan rokonszenves műfajnak - legkorábbi ránk maradt alkotása, és az egyetlen, amelyben a zsidó vallás képviselője védekezik a népét és hitét érő vádakkal szemben. Az általa cáfolt zsidóellenes munkák, illetve megnyilatkozások és részletek jórészt elvesztek, ilyen értelemben tehát Josephusnak ez a műve kivételes forrásértékkel is rendelkezik. A zsidó vallást kritizáló, vele vitatkozó, hitvitázó mű ebből az időszakból csak egy maradt fenn, a keresztény Justinus martyr (kb. 100-165) „dialógusa" a zsidó Trüphón rabbival - zsidó replika egy sem. Forrásértékénél - mivel több, egyébként elveszett munka kisebb-nagyobb részleteit tartotta fenn az utókor számára - tehát nem kisebb az írás történeti és irodalomtörténeti, illetve historiográfiai jelentősége. Megismertet a zsidókra vonatkozó görög történeti irodalomnak több, kétségtelenül elfogult, sőt ellenséges és hamis állításával. Nem túlzás, ha úgy fogalmazunk, hogy a zsidók ókori („bibliai") történetének görög, illetve alexandriai-hellenisztikus verzióját legrészletesebben Josephus cáfolataiból ismerhetjük meg, és a belőle meríthető adatok nem érdektelen adalékok a görög-zsidó, illetve római-zsidó és alexandriai-zsidó kapcsolatok megértéséhez. Josephus hadakozása a bibliai történet alexandriai torzításai ellen ugyanis nem árnyékharc, nem fantomok avagy periferikus jelenségek elleni küzdelem. Ezt leginkább egy sajátos irodalomtörténeti tény illusztrálhatja.

Josephus az Apión elleni vitairatot a 90-es évek végén vagy 100 körül bocsátotta közre. Egy-másfél évtizeddel később jelent meg Tacitus *Historiae*-ja, benne az V. könyv elején, a zsidó felkelést bevezető fejezetek sorában a zsidó népnek és vallásnak rövid ismertetése (V. 3 skk.). Itt olvasható „a legtöbb szerző egybehangzó véleménye"-ként („Plurimi auctores consentiunt...") az a Josephustól megcáfolt és kigúnyolt történet, miszerint Bokkhórisz egyiptomi király az országban dúló járvány miatt Hammo (= Ámon, Zeusz Ammóniosz) orákulumának utasítására kiűzte Egyiptomból az „isteneknek is gyűlöletes", rút nyavalyában (121) szenvedőket, akiket a sivatagi bolyongásukban egy szamárcsorda vezette a bővizű forráshoz, majd vezetőjük, Moyses adott nékik „minden más nép szokásaival szögesen szembenálló" törvényeket, és erre vezethető vissza, hogy az őket jó útra vezető állatnak - a szamárnak - képmását szentélyükben helyezték el ... Tacitushoz, a Rómában kutató és író consularis rangú senatorhoz, a történetírás óriásához ezek szerint nyilván nem jutott el az ugyancsak Rómában, vele egy időben élt római lovagnak, Flavius Josephusnak ékes görög nyelven alig egy évtizede megjelent munkája, amely pontról pontra cáfolta és - szerzőjének megalapozatlan reménye szerint - örökre elnémította az efféle történetietlen hírveréseket: Tacitus csak a „plurimi auctores" konszenzusáról látszik tudomást szerezni. Josephus nagyon is szívós balítéletek ellen küzdött, roppantul befolyásos szerzőkkel és az általuk koholt avagy tovább hagyományozott előítéletekkel szállt szembe, amikor megírta az Apión ellen címzett vitairatot.

Nemcsak a Tacitus forrásául is szolgáló zsidóellenes irodalmi hagyomány megismertetésében kalauzunk Josephus, hanem - éppen ezen műve révén - feltárja a görög-zsidó társadalmi és irodalmi érintkezés múltját, bemutatja, hogy mit tudtak egymásról, s ez miként fejeződött ki a társadalmi, gazdasági, politikai, vallási kapcsolatokat, illetve ellentéteket is tükröző irodalomban.

A ránk maradt források tanúsága szerint a bibliai zsidó nép jóval korábban szerzett ismereteket a görögségről, mint viszont. A Noé fiainak leszármazottait felsoroló ún. „népek táblájában" (1 Móz. 10. fej.) ott szerepel Jáfet fiaként lává́n (Iavón, azaz: Ión), aki az iónokon kívül őse még Kition, Tarsos, Alašija (= Ciprus) és Rhodosz (?) lakóinak. Ezékiel próféta (27,13 skk.) pedig tudja, hogy „lává́n fiai" (tehát: az iónok) állandó kereskedelmi partnerei Türosznak. Ezen - bármilyen halvány - ismeretekkel szemben Josephus és forrásai (elsősorban a hellenisztikus zsidó szerzők) minden erőfeszítésük ellenére sem találtak fogódzót az (122) archaikus és klasszikus görög szerzők zsidókra vonatkozó ismereteinek felidézésére. Amit Josephus ebben az írásban - nyilván sok keresgélés és több korábbi munka áttanulmányozása után - fel tud hozni: puszta lehetőség, vagy éppen tévedés. Hérodotosz, aki oly sokat tud Egyiptomról, Mezopotámia népeiről, Észak-Afrika nomád törzseiről, Indiáról és a szkíthákról - a zsidókról szót sem ejt (noha az ő egyiptomi utazása idején ott népes zsidó kolóniák álltak fenn), és a Josephus által idézett név nélküli célzása is aligha vonatkozik a zsidókra. Az i. e. 5. századi Khoiriloszból vett néhány sor (I. 22.) pedig biztosan *nem*-zsidókról szól: "Szolümosz hegyek" nincsenek sem Judaeában, sem Szíriában, hanem Kelet-Etiópiában, a szóban forgó népet jellemző - és a tonzurához hasonló - hajviseletet pedig a mózesi törvény (3 Móz. 19, 27) kifejezetten tiltja a zsidóknak: szerzőnknek ezzel az azonosítással határozottan nem volt szerencséje! Azok a körülmények viszont, amelyekkel ő maga is indokolja az ismeretek csekély voltát vagy teljes hiányát, alighanem helytállóak: a zsidó települési terület a perzsa uralom alatt, az i. e. 530 utáni két évszázad folyamán nem érte el a Földközi-tengert (a partvidék ekkor még mindig a filiszteusok nevét viseli, ezért az egész térség neve Hérodotosznál: „a filiszteus föld", *Palaisztiné khóra*, s ez lesz majd Hadrianus alatt a provincia hivatalos neve is, *Syria Palaestina*, ebből erednek a későbbi elnevezések is); a kereskedéstől hosszú időn át elzárkózó, földművelő-állattenyésztő életmód, az elzárkózásnak kedvező rituális előírások ugyancsak okai az ismertség hiányának. Ez a helyzet csak Nagy Sándor hódításával változik meg (i. e. 332-330): bár ő, későbbi mondák közlésétől eltérően, sohasem járt Jeruzsálemben - a zsidó települési térség része lett birodalmának. Amióta Judaea és Szíria a szüntelen viszály tárgya lett a Ptolemaioszok és a Szeleukidák között, Alexandriában pedig már I. Ptolemaiosz óta (i. e. 323-283) jelentős számban laktak zsidók: a görög irodalom figyelme is feléjük fordult. Ez a figyelem minden jel szerint kezdetben jóindulatú és elismerő volt: a zsidó vallás egyistenhite és monotheizmusuk anikonikus - a képszerű kultuszt elutasító - jellege megfelelt a görög filozófián belüli monotheisztikus tendenciáknak; a hagyományaikhoz való ragaszkodás, életmódjuk (123) ketikus-puritán vonásai (bizonyos állatfajták húsától való tartózkodás) a „filozofikus vallás" vonásával ruházta fel hitüket. Ez az elismerés azonban nem volt elegendő az alaposabb megismeréshez, nemhogy tanulmányozáshoz. Egyiptom történetét rövid és közérthető görög formában Manethón - egy egyiptomi pap - írta meg, Mezopotámiáét a sumer és akkád nyelvi ismeretekkel is rendelkező Béroszosz (mindketten az i. e. 300 körüli években), Lüdia történetét a lüdiai Xanthosz még az i. e. 5. században ismeretessé tette, a föníciai történet görög foglalatát egy helybéli pap-krónikás, Szankhuniathon műve alapján a görög műveltségű „bübloszi Philón", Philón Bübliosz (latinos neve: Herennius Philo Byblius) tette hozzáférhetővé; a római történetet az i. e. 200 körüli években egy római senator, Q. Fabius Pictor írta meg görög nyelven, görög olvasók okulására (és Róma hamarosan kibontakozó mediterrán hegemóniája igen kívánatossá, szükségessé is tette ezt az okulást!) - az alexandriai zsidók ezzel szemben előbb a mózesi könyveknek, majd az egész Bibliának *teljes* szövegét bocsátották rendelkezésre: ez pedig terjedelmi, stiláris, műfaji, ideológiai és szemléleti okokból nem bizonyult elég vonzónak. Az egész antik irodalomból egyetlen szerző, *A Fenségről (Peri hüpszusz* - latinul: *De sublimitate)* című görög mű névtelen szerzője (Pszeudo-Longinosz) az, aki időszámításunk kezdetének éveiben *egyetlen* bibliai idézetet közöl a „fenségesen tömör stílus" illusztrációjául, de ez az *egyetlen* példa az Ószövetség egy részletének szövegszerű ismeretére az egész klasszikus irodalomban!

A hellenisztikus, elsősorban a Judaeán kívüli mediterrán zsidóság legnagyobb központjává fejlődő Alexandria görög-zsidó szerzői sokat tettek népük és vallásuk megismertetésére, illetve propagálására. Az i. e. 2. században Eupolemosz, aki Júdás Makkabeus követe is volt Rómában (i. e. 161), s akiről nem tudni biztosan, hellenizált zsidó volt-e, avagy a zsidó vezér szolgálatában álló görög rhétor, megírta a zsidók történetét; a bibliai történetet dolgozta fel népszerű formában Arisztobulosz, a zsidó nép kulturális érdemeit sorolta fel Artapanosz (i. e. 2. sz.), az Egyiptomból való kivonulást pedig drámai formában írta meg Ezekielosz - mindezen szerzők műveiből csak töredékek (124) maradtak fenn, és nincs arról sem adat, előadták-e valaha is. Ezekielosz bibliai tárgyú, de görög nyelvű és a görög ízlésnek megfelelően megírt drámáját. Így a zsidó szerzőknek hatása a saját magukra vonatkozó „hiteles" (illetve a bibliai történetírásnak megfelelő) ismeretek terjesztésében fölöttébb korlátozott volt. Akik a görög nyelvű olvasóközönségből a zsidók története és vallása iránt érdeklődtek: a *görög* irodalom felé kellett hogy forduljanak.

Ennek első zsidó tárgyú alkotásai az i. e. 300 körüli évekre tehetők. A Josephustól is idézett abdérai Hekataiosz, I. Ptolemaiosz diplomatája, *Egyiptomi történeté*ben a zsidók ottani tartózkodását és kivonulását összhangba igyekezett hozni az egyiptomi és görög történeti kronológiával, nevezetesen a görög mitológiában is szereplő Danaosznak és családjának Egyiptomból való menekülésével; *Egyiptomi történetén* kívül Josephus is, és egyházatyák is idézik *A zsidókról (Peri Iudaión)*, illetve *Ábrahámról (Peri Abratnu)* című művét, illetve műveit: ez utóbbiakra való utalások azonban olyannyira homályosak, hogy az sem biztos, két műről vagy egy mű kétféle craméről van-e szó: a kutatók egy része pedig ezeket valamivel későbbi (de még mindig hellenisztikus) hamisításoknak véli, és egy Pszeudo-Hekataiosz munkáinak tekinti őket.

Az ártalmatlan egzotikumnak kijáró érdeklődés és megbecsülés mellett - ezt mindinkább háttérbe szorítva - az i. e. 2. sz. közepén kezd megjelenni egyfajta, a zsidókkal szemben kritikus, utóbb barátságtalan, majd nyíltan ellenséges hangvétel. Ennek kezdete alighanem IV. Antiokhosz Epiphanész (i. e. 175-164) kudarcba fulladt hellenizálási

kísérletéig és a király törekvéseit meghiúsító makkabeus felkelés időszakáig nyúlik vissza. A zsidókkal mindig barátságtalan viszonyban élő szamaritánusok tüntetően és zsidóellenes éllel a király hellenizáló törekvéseinek híveiül szegődtek, a király írástudói pedig, a zsidó vallás elleni fellépés indokolásául hozták fel a „szamárfej" kultuszának és a kannibalizmusnak (a görög ember húsának fogyasztása, vö. II. 90. §) vádját: egyébként egyik sem példátlan az ókori népek, szekták és politikai csoportosulások közötti propagandahadjáratban. Alexandriában az ottani népes, 100 000 főnél jóval nagyobb tömeget számláló zsidó gyülekezet (125) *(politeuma)* és az ottani többséget alkotó teljes jogú görög-makedon lakosság közötti elkerülhetetlen súrlódások - amelyekben a nyelvnek már nem volt szerepe, lévén a zsidók erősen hellenizáltak, annál nagyobb szerepe volt viszont a vallási eredetű életmódban kifejeződő különbségeknek - lettek az irodalmi formában is megszólaló ellenséges hangulat forrásai. Érthető, hogy hellenisztikus irodalmi körökben a zsidók egyiptomi kivonulása váltotta ki a legnagyobb ellenállást: hiszen a bibliai elbeszélés (amelyet az imént említett Ezekielosz még drámai formában is feldolgozott) a legkevésbé sem hízelgő Egyiptom számára. Míg egyfelől a komoly történetírás - és ide sorolható elsősorban Manethón, akit Josephusnak is nagyra kellett becsülnie - a zsidó hagyományoknak ezt az elemét az egyiptomi történelem számukra is ismert eseményeibe igyekezett illeszteni, a propagandisztikus-rétorikus elmeszülemények a bibliai elbeszélést többé-kevésbé önkényesen a visszájára fordították. Így jött létre egyrészt az a Josephusnál is méltányolt konstrukció, hogy József története a szíriai térségből benyomult hükszószok hódításával lehet kapcsolatban, míg a zsidók távozása egyidejű ezeknek elűzésével. Ezek szerint a zsidók a hükszószokkal együtt, azok részeként vagy engedélyükkel költöztek volna Egyiptomba a Középbirodalom felbomlásának időszakában (XVII. dinasztia, kb. 1750 i. e.), és azoknak elűzésekor, avagy azt követően, az Újbirodalom kezdetén kellett volna nekik is távozniuk (XVIII. dinasztia, kb. i. e. 1580-at követően). Ez olyan elmélet, amely bizonyos fokig az újabb kutatást is impresszionálta.

Az ezzel párhuzamosan felvetődő ellenséges változatok nem annyira eredeti egyiptomi hagyományokat használtak fel, mint inkább a görög, illetve hellenisztikus történetírás ilyen célra alkalmas egyes elemeit egészítették ki a saját fantáziatermékeikkel és az antik folklór egyes motívumaival. Némely elképzelés keletkezésére még lehet több-kevesebb bizonyossággal következtetni, így pl. a „szamárkultusz" eredetének egyik lehetőségére. A hükszószok védelmező istene leginkább a rőt sivatagi isten, Szét-Tüphón volt: őt többek között a szamárral is asszociálták; ha pedig a zsidók azonosak a hükszószokkal, vagy azoknak rokonai, védencei, pártfogoltjai: logikus, hogy istenük is Szét-Tüphón egyes (126) vonásait viselje. A jeruzsálemi szentély körüli misztikum - a szentélybe való belépés egyre szigorodóbb tilalma - pedig kedvezett az olyan fantáziálásnak, hogy milyen szégyenletes eljárásokat (szamárkultusz?, emberáldozat?) kell ilyen gondosan titkolni!? Az ilyen színes-folklorisztikus történetek hatékonyságát, a zsidók eredetéről egyszer kialakított előítéletek makacs fennállását éppen Tacitus imént idézett leírása illusztrálja a legjobban.

5

Az alexandriai zsidóellenes hangulatoknak nyilván voltak fellobbanásai és elcsendesedő időszakai, de a Ptolemaiosz-dinasztia uralma idején tartós - nem epizodikus - zsidóellenességről nem tudunk. Megváltozott a helyzet a római hódítás és a provinciaszervezés óta (i. e. 30). Az alexandriai görög-makedon lakosság, az addigi kiváltságosok elvesztették kedvező helyzetüket a római uralom alatt. S noha a zsidók helyzete viszont nem változott, így mégis közelebb kerültek az addigi kiváltságos csoporthoz. Caesar, Egyiptom első római ura (aki azonban még nem szervezte provinciává a királyságot, csupán protektorátusát érvényesítette, Kleopatra személyén keresztül is) jóindulatú volt a zsidókhoz, kedvezett nekik, rokonszenvezett is velük: II. Hürkanosz judaeai király és annak tanácsadója, a római polgárjoggal is felruházott Iulius Antipater (görögül: Antipatrosz) még hathatós katonai segítséget is nyújtott a dictatornak éppen az alexandriai zendülés leverésében: ez is motiválhatta Caesarnak a zsidók vallásszabadsága érdekében tett egyértelmű intézkedéseit. A zsidók szabad vallásgyakorlásának engedélyezése - ideértve a katonai fegyelem szempontjából is fontos szombattartást és étkezési előírásokat is - nyilván kiélezte a viszonyt köztük és az alexandriai görögség között. Bár Augustus - Caesartól eltérően - a keleti kultuszoktól hangsúlyozottan távol tartotta magát, vonatkozik ez a zsidó és az egyiptomi kultuszokra is: a zsidók vallásszabadságát nem csorbította. Legközelebbi munkatársát és vejét, M. Vipsanius Agrippát, részben Heródeshez fűződő jó viszonya miatt, még zsidóbarátnak is tekintették. A „római (127) védelem" tudata az alexandriai zsidók számára gazdasági előnyöket is jelentett. Némelyek megkapták a teljes alexandriai polgárjogot (a zsidók összessége azonban globálisan ezt nem nyerte el, csupán a saját szervezetük, a politeuma keretében megvalósuló belső autonómiát és szabad vallásgyakorlatot), esetleg a római polgárjogot is. Elenyésztek a korábbi gazdasági kihatású diszkriminációk is; pl. Augustus idején a Róma szempontjából létfontosságú gabonakereskedelemben alexandriai zsidó kereskedők a helybéli görögökkel együtt vettek részt - de inkább a konkurrenciaharc volt meghatározó egymáshoz való viszonyukban. Ezek az arányváltozások is érthetővé teszik, hogy a már korábban meglévő „irodalmi" zsidóellenesség átcsapott társadalmi, politikai antiszemitizmusba, atrocitásokba, kölcsönös vádaskodásokba a római hatóságok előtt. Különösen súlyossá vált a helyzet akkor, amikor a római császári politikában is erőre kapott a zsidóellenesség - akármilyen is lett légyen ennek konkrét motivációja. Philón, az alexandriai zsidó gyülekezet legnagyobb alakja, zsidó platonista filozófus, és Josephus egybehangzóan közlik, hogy Tiberius császárnak egy időben testőrparancsnoka és kegyence, Aelius Seianus, kimondott zsidógyűlölő volt, és ugyanígy érzett baráti körének néhány olyan prominens tagja is, mint Pontius Pilatus, a judaeai helytartó avagy Avillius Flaccus, egyiptomi praefectus. Seianus és Flaccus idején tűnnek fel az olyan okhlagógoszok, a csőcselék vezérei (az elnevezés a démagógos = népvezér eltorzítása), akik adott alkalommal az alexandriaiköznépet zsidóellenes tüntetésre izgatták: ezek a tömeges akciók csúcspontjukat éppen Josephus fő

ellenségének, Apiónnak alexandriai tevékenysége, és Gaius Caligula római császársága (i. sz. 37-41) idején érték el. A császár a zsidókat tekintette önistenítő törekvései fő akadályozóinak, és megtorló intézkedéseinek teljes végrehajtását csak az akadályozta meg, hogy 41. jan. 18-án meggyilkolták. Josephus jóakarójának, II. Agrippa „király"-nak apja, I. Agrippa tapintatlanságával önmaga is előidézője volt az egyik legvéresebb alexandriai zsidóüldözésnek. Ezek az erőszakos események tették Josephust oly érzékennyé az irodalmi antiszemitizmus megnyilvánulásaival szemben is. Joggal érezhette úgy, hogy a zsidó múltnak, a zsidók történetének elhallgatása vagy lejáratása, a zsidó vallás (128) előírásainak gyűlölködő és gyűlöletet keltő bemutatása közvetlen előidézője az Apiónhoz hasonló egyéniségek vezette tömeges, pogromszerű akcióknak: a zsidó háború idején a diaszporában végbement véres zsidóellenes tüntetések Josephus számára is félelmetesek voltak. Az irodalmi zsidóellenesség és a tettlegességig menő antiszemitizmus láttán, saját történetírói tapasztalatainak és egyéni élményeinek a hatására Josephus eljutott odáig, hogy mindezek ellen - akár Alexandria volt a központjuk, akár más görög városok irodalmárai kezdeményezték (pl. a Rómában is nagyra becsült rhodoszi Apollóniosz Molón) - nyiltan és szenvedélyesen, zsidó népéhez és vallásához való ragaszkodását leplezetlenül hangsúlyozva, lépjen fel.

6

Az Apión elleni vitairat egyfelől Josephus személyes alkotása, másfelől egy hosszú irodalmi hagyományba is bekapcsolódik: az antik - elsősorban hellenisztikus - környezetben élő zsidóság önigazolásának, identitás-keresésének, védekező mechanizmusa megteremtésének törekvéseibe. Sokféle szál fut össze Josephus vitairatában. Az egyik a saját népük ősi múltjára utaló adatok, éspedig meggyőző - tehát nem „bibliai", hanem profán, idegen, klasszikus nyelven is hozzáférhető - dokumentumok feltárása. Josephus e tekintetben már korábbi összeállításokra támaszkodhatott: ezért lehetnek olyan bőségesek a klasszikus szerzőkre való hivatkozásai, ezért elégszik meg néha a puszta neveknek imponáló felvonultatásával, és innen ered néhány tévedése is; pl. a phaléroni Démétrioszt tévesen azonosítja egy zsidókról szóló mű szerzőjével - ti. összetéveszti egy névrokonával, az alexandriai zsidó Démétriosszal. Egy másik, Josephus művében lecsapódó szellemi irányzat: a zsidó vallás tanításainak pozitív népszerűsítése, amely egyben a görög részről emelt vádak, gyakorta hangoztatott bírálatok vagy rágalmak elleni védekezést is szolgálta. Ebben az alexandriai filozófus, Philón jelentette a csúcspontot: Josephus tehát „járt úton" haladt, amikor vitairata utolsó részében a zsidó vallás olyan foglalatát nyújtotta, amely azt (129) a művelt görögök számára is elfogadhatóvá tette, oly módon is, hogy az új-püthagoreus és cinikus görög filozófiai tanításokhoz közelítette. Egy harmadik törekvés: a zsidó tanítások és vallásgyakorlat *ősi és értékes* voltát azzal is igazolni kívánja, hogy a klasszikus világ nagyjai is tisztelettel szóltak róluk: Josephus nyilván nem búvárolta át az egész arisztotelikus dokumentációt azért, hogy egyetlen Arisztotelész-idézetet találjon egy „szellemében is hellén" zsidó ember iránti nagyrabecsülésének igazolására, hanem kész szöveggyűjteményekből dolgozott; és ugyanebbe a gondolatkörbe tartozik az a - nyilvánvalóan fiktív - törekvés is, hogy a görög filozófia reprezentatív egyéniségeit a zsidó tanításoknak ne csak magasztalói-, hanem követőiként is bemutassák. Itt történetesen ismerjük a kezdeményezőt: ez Arisztobulosz, alexandriai zsidó szerző, aki krónikájában éppen ezt a fiktív mozzanatot hangsúlyozta nagy erővel. Josephus egy nagy és sokrétű hagyomány örököse - és egyben fenntartója is. Folytatója elődei tevékenységének, de úgy, hogy műve egyúttal egyéni alkotás is.

A *Vitairat* Josephus *egyéniségét és jellemét* eddigi művei után új oldaláról mutatja be. Önmagát minden fenntartás és tartózkodás nélkül mutatja zsidónak - olyan könyvben, amelyben azért „mellékesen" (vagy nem is mellékesen?) utal arra is, hogy *A zsidó háború* című munkáját a zsidó felkelést leverő császárok a legmagasabb elismerésükben részeltették, tehát a zsidók ügyének védelme nincs ellentétben Rómához és birodalmához való hűségével. Arra azonban vigyáz, hogy Róma hivatott képviselőinek a zsidók iránti jóindulatát kellően kiemelje, a közelmúlt tragikus eseményeit - köztük a szentély pusztulását - említetlenül hagyja, vagy csupán sajnálatos félreértésnek, szomorú epizódnak tekintse, jelentőségében mindenképpen alábecsülje. Agressziója - mert védekezésében nemegyszer a támadásig jut el - sohasem Róma és védencei ellen fordul, ha-nem vagy egyes személyeket vesz célba (elsősorban a prominens zsidógyűlölőket), vagy a római politikában sem kedvelt csoportokat, leginkább magukat az egyiptomiakat. Az egyiptomiak szokásainak, vallásuknak, főként állatimádásuknak bírálatában szabad utat nyit saját elfogultságának, averziójának, amely a megvetés határát is átlépi: ezt (130) megengedheti magának, mert az „egyiptomi" lakosság, amelyet már a rómaiak által leigázott makedónok és görögök is meghódítottak annak idején, nem jelentett olyan politikai erőt, amellyel számolnia kellett volna. Vitairatában csak a rómaiak és részben a görögök érzékenységét és jogos presztízsét kellett figyelembe vennie. Innen polémiájának aránytalan, sokszor féloldalasnak tűnő jellege.

7

A munka záró része, a zsidó vallás bemutatása, sok szempontból a legérdekesebb, mindenesetre a leginkább emelkedett szempontú. Josephus fenntartás nélkül azonosítja magát vallása minden tanításával és előírásával, azzal szemben semmilyen egyéni kritikának nem ad hangot. Ha lennének, illetve ha vannak is netán kétségei - amilyeneknek burkoltan hangot is ad korábbi történeti munkáiban - ezeket itt hallgatással mellőzi. Nem szól a zsidó valláson belül uralkodó legalista felfogástól eltérő irányzatokról sem - így egészen magától értetődő, hogy antinomista (törvénytagadó,) messianikus, apokaliptikus tanítások és személyiségek, pl. Jézus személye vagy a kereszténység megjelenése nem kerülhet szóba. A zsidó vallást és híveit mintegy monolitikus tömbként mutatja be, amelyen belül a legkisebb nézeteltérésnek, belső vitának, az isteni törvényekkel szembeni kételynek és lazaságnak sincs helye: olyan

tömbszerűen egységes kép ez, amely realitásának hiányát leginkább Josephus érezhette A zsidóságról rajzolt stilizált és idealizált, s nyilván az olvasók rokonszenvét felkelteni hivatott kép megalkotásának három fő feltétele volt: egységesnek, koherensnek és problémamentesnek tüntetni fel elsősorban magának a zsidó vallásnak rendszerét; másodszor: a zsidóságnak - mint akár Judaeában, akár a diaszpórában élő társadalomnak - bemutatni a viszonyát ezekhez a vallási tanításokhoz akár a múltban, akár a jelenben; végül pedig problémamentesnek éreztetni a saját viszonyát is ehhez az általa védelmezett közösséghez. Mindez nem volt megvalósítható bizonyos torzítások, egyszerűsítések, „csúsztatások" nélkül. (131)

Ami a zsidó vallás ismertetését illeti: középpontban a képszerű ábrázolást elutasító *anikonikus* monotheiztnus - filozófiailag is vonzó - teológiai koncepciója, valamint a törvények átfogó, változatlan és ezen változatlanságában elfogadott érvénye áll. A görög-római olvasók számára ellenszenvesnek tűnő előírások, na elkerülhetetlen módon szóba kerülnek is, mégsem kapnak túlságosan erős hangsúlyt (így pl. a circumcisio mint az Ábrahám szövetségébe való befogadás feltétele). A prófétai mozgalomról, az eszkhatologikus tanításokról, a messianizmusról nem esik szó: ez a „zsidó háború" óta gyanút keltő reménykedés volt. A görög filozófia vulgáris irányzatának, a cinizmusnak hatása érződik viszont az ima lehetőségének és hatásosságának kérdésessé tételében: Istentől csak olyat illik kérni, amit már amúgy is megadott vagy hajlandó megadni. Ugyanez a hatáskeltő stilizáltság nyilvánul meg a zsidó közösség áldozatkészségének, vallásos hitének és főként törvény- és szertartástiszteletének hangsúlyozásában: nincs és sohasem volt senki, aki akár a legkisebb parancsot is megszegni hajlandó lenne. Mintha Josephus nem ismerné a zsidó hellénizmus antinomista áramlatait, az asszimiláció megannyi jelenségét, a rituáléhoz való szubjektív viszonynak a diaszpora körülményei között lehetséges számtalan változatát. És végül: problémamentesnek látja - vagy csupán láttatja - a saját viszonyát is a zsidó közösséghez. Nem lát ellentétet a saját „rómaisága" és „zsidósága" között - annak ellenére sem, hogy a zsidók közösségét egyértelműen *ethnos*znak, népnek nevezi: de olyan népnek, amely a Római Birodalom számos népe közül az egyik, és amelynek érdekei egybefonódnak a vele szemben mindig fölöttébb jóindulatú Imperium fennállásának érdekeivel. A római kormányzat mindig kedvezett a zsidóknak: amikor Szíriát provinciává tette és megfosztotta uralmuk utolsó maradványától is a Szeleukidákat és egyéb hellenisztikus uralkodókat (köztük Kleopatrát, aki egyébként is megérdemelte sorsát): a zsidó Herodest meghagyta uralmában, még a „szövetséges és barát" *(socius atque amicus)* címre is méltónak ítélte; ennél többet egyetlen nép sem kívánhat, különösen ha vallásuk gyakorlásának sincsenek akadályai! A jeruzsálemi szentély feldúlásáról jobb említést nem tenni: a „nemrég lezajlott" (132) háborúról csak egyszer esik szó olyan összefüggésben, hogy a zsidó népet bizony érték csapások, mint bármely más népet is, ezek között nemrég Titus hadjárata során is; túl sok szót erre a kérdéskörre szerzőnk nem akar vesztegetni. A szentély kultuszáról mint vagy még fennálló, vagy (egy-két helyen) mint „jövőbeni" kultuszról szól: azt a szakadást, amit a zsidó vallás realizálásának két szakasza között a szentélynek és kultuszának pusztulása jelentett, szerzőnk vagy nem mérte fel, vagy tudatosan hallgatta el, az általa rajzolt kép homogeneitása érdekében. Úgy érezte: egyszerre lehet teljesen lojális híve a Római Birodalomnak, hűséges embere a mindenkori császároknak, és eszmei védelmezője saját zsidó közösségének. Talán hasonlóan érzett - más körülmények között - két és fél évszázaddal korábban Polübiosz, amikor egyeztette a maga görög és római voltát; vagy az a karthagói filozófus-ifjú, aki Hasdrubalnak született, Kleitomakhosz néven az athéni újplatonikus filozófus-iskola vezetője, a Karthago elpusztítására induló Censorinus consulnak kliense lett, városa elpusztítása után pedig *consolatiót,* vigasztaló iratot írt a netán megmaradottak megnyugtatására (vö. Cicero: *Tusc. disp.* 3, 54)... - A sok-népű Római Birodalomban a „kettős lojalitás" lehetőségét alighanem rugalmasabban és nagyvonalúbban ítélték meg, mint ahogy azt erre a múltra visszatekintőleg a jelenben elképzeljük.

Josephus mindenesetre úgy érezhette: zsidó népének és vallásának saját legjobb lelkiismerete és felfogása - talán hozzátehetjük: egyben taktikai érzéke - szerint végrehajtott öntudatos védelme életpályájának ezen alkonyba hajló szakaszában nem mondott ellen római voltának és birodalmi elkötelezettségének. Munkája ebből a szempontból nemcsak fontos forrásanyag, nemcsak historiográfiai szem-pontból tanulságos alkotás, nemcsak az antik vallástörténetnek jellegzetes terméke: hanem olyan egyéni tanúságtétele is szerzőjének, melynek jelentősége túlnő szerzőjének személyén.

Josephus vitairatának most használatos szövege egyetlen görög kéziraton, a *codex Laurentianus*on alapszik. Ez is hézagos: a II. könyv 5-9. (52-112. §) fejezete közötti rész (133) hiányzik. Szerencsére rendelkezésre áll a Cassiodorus (Theoderich gót király tanácsadója) által készíttetett 6. századi latin fordítás; a szöveghiányt a fordításban ennek alapján pótoltuk - bár a latin fordító gyarlóságai miatt itt a fordítás is valamivel bizonytalanabb. A fordítás elkészítésében egyébként H. St. J. Thackeray Loeb Classical Library-beli fordítását is figyelembe vettük.

Köszönet illeti Ritoók Zsigmondot, akinek kontroli-szerkesztői minőségében tett számos értékes javaslatát hasznosíthattuk. (134)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Josephus Flavius művei magyar (korszerű) fordításban, több kiadásban is rendelkezésre állnak. Az *Arkhaiologia* (ismertebb latin címén: *Antiquitates Judaeorum) A zsidók története* címen Révay József fordításában (Bp. 1946), majd a XI-XX. könyv átnézett formában (Bp. 1966); A *Iudaikosz polemosz* (ismertebb latin címén: *Bellum Judaicum)* ugyancsak Révay J. fordításában Bp. 1948-ban jelent meg és azóta többször is. Az *Életrajz (Biosz,* latinul: *Vita) A zsidó háború* függelékeként jelent meg, ugyancsak Révay J. fordításában. *A zsidók történeté*nek könyveiből válogatás olvasható a kötet fordítójától a Clio sorozatban, Bp. 1980. Valamennyi fordításhoz kapcsolódik Utószó, amely Josephus Flavius történetírói egyéniségével általánosságban is foglalkozik; ezért ebben a kötetben ilyen jellegű általános méltatástól el lehetett tekinteni.

Az *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról* című mű széles körű forrásanyagát a szerző árulja el; a szöveg kellő megértéséhez kívánatos tárgyi kiegészítéseket a magyarázó jegyzetek adják meg. A netán ennél mélyebb ismeretekre igényt tartó olvasók számára az alábbi kiegészítések szolgálhatnak kiindulópontul.

Az ókori görög és római (latin) szerzőknek a zsidókra vonatkozó közlései, adatai, utalásai az alábbi műben olvashatók: M. Stern: *Greek and Latin Authors on Jews and Ju-daism. I. From Herodotus to Plutarch,* Jerusalem 1976.

A Josephus által is felhasznált, cáfolt vagy idézett klasszikus szerzők fennmaradt töredékeit összegyűjtötte: F. Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker,* Dritter Teil CN° 6o8a-856): Autoren über einzelne Länder, Leiden 1958-1969. Ebben külön-külön fejezetek szerint rendezve olvashatók az ókori Egyiptom, Babilónia, Judaea, Fönícia stb. térségek történetét feldolgozó antik szerzők fennmaradt töredékei.

A görögök és nem-görög (barbár) népek - köztük a (135) zsidók - egymásra vonatkozó ismereteiről tájékoztat: A. Momigliano: *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization,* Cambridge 1975, ugyanott gazdag bibliográfiával.

A zsidók helyzete a Római Birodalomban és egyes tartományaiban napjainkban is élénk kutatás tárgya. A gazdag anyagból kiemelhető: E. Mary Smallwood: *The Jews under Roman Rule,* Leiden 1976, gazdag bibliográfiai tájékoztatással.

A hellenisztikus társadalmak és a zsidók kapcsolatához, illetve ellentéteihez még mindig alapvető: *V.* Tcherikover: *Hellenistic Civilization and the Jews,* Philadelphia 1962; E. Bikerman: *Front Ezra to the Last of the Maccabees,* N. Y. 1962.; I. Lévy: *Recherches esséniennes et pythagoriciennes,* Genéve 1965 (ez a mű a szerző korábbi: *La légende de Pythagore de Gréce en Palestine,* Paris 1927 című művének újabb feldolgozása).

A Josephus vitairatának kiindulópontjául szolgáló zsidóellenes, antiszemita jelenségekkel foglalkozó bő irodalomból: E. Mary Smallwood: *A Commentary to Philo: Legatio ad Gaium,* Cambridge 1972; I. Heinemann: "*Antisemitismus", in:* Pauly-Wissowa: Realencylopadie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. *IV.* 1931, 3-43; uő.: *The Attitude of the Ancient World towards Judaism,* Revue of Religion 4, 1940, 385 skk.; R. Marcus: *Antisemitismus in the Hellenistic-Roman World, in;* E. K. Pinson (ed.) Essays ... N-Y. 1946. (136)

KÉPJEGYZÉK

A térképet Badics Ilona rajzolta.

Kiadta a Helikon Kiadó. A kiadásért a Helikon Kiadó igazgatója felel.
Készült a Kner Nyomda Dürer üzemében (110/56) Gyulán, 1984-ben.
Felelős vezető Háromszéki Pál vezérigazgató.
A fordítás alapjául az alábbi szövegkiadás szolgált:
Flavii Iosephi Opera Omnia... recognovit Samuel Adriamis Naber.
Lipsiae MDCCCXCVI Vol. Sextum, pp. 187-290.

A kötetet Puskás Ildikó szerkesztette. A sorozatot Nagy András tervezte.
Művészeti vezető Szántó Tibor.
A burkolón a Dura Europosz-i zsinagógának Salamon templomát ábrázoló falfestménye látható.
Megjelent 7,11 (A/5) ív terjedelemben, 25 000 példányban.
Kossuth ofszet és Zanders Ikonofix matt papíron, Monotype Plantin betűvel.
HE 79 / ISBN 963 207 835 7 / ISSN 0231-4789

1. Ószövetségi alak

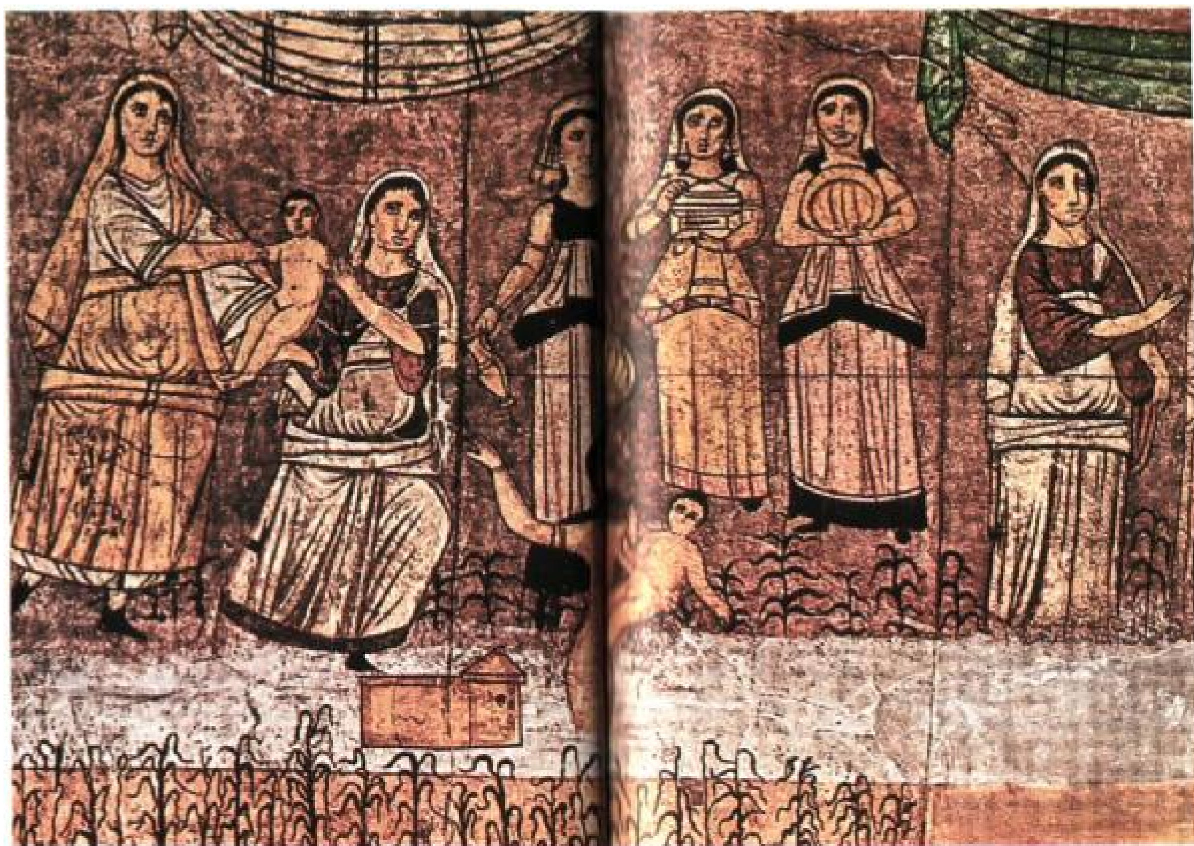
2. Ezekiel próféta látomása: az Úr keze a Csontok Völgyébe viszi a prófétát

3. Körülmetélés

4. Ajándékvivő. kánaáni viseletű sémiták

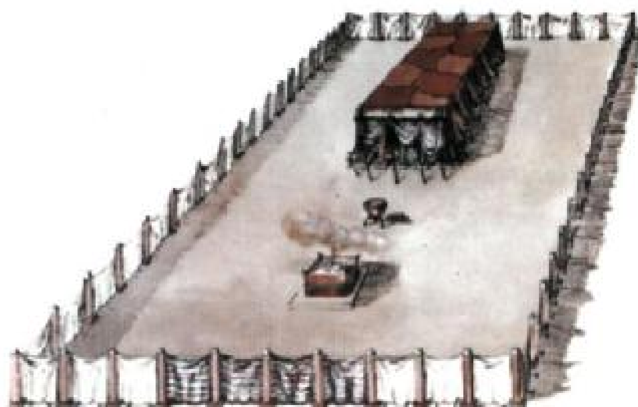
5. Mózest a fáraó lánya kimenti a Nílusból

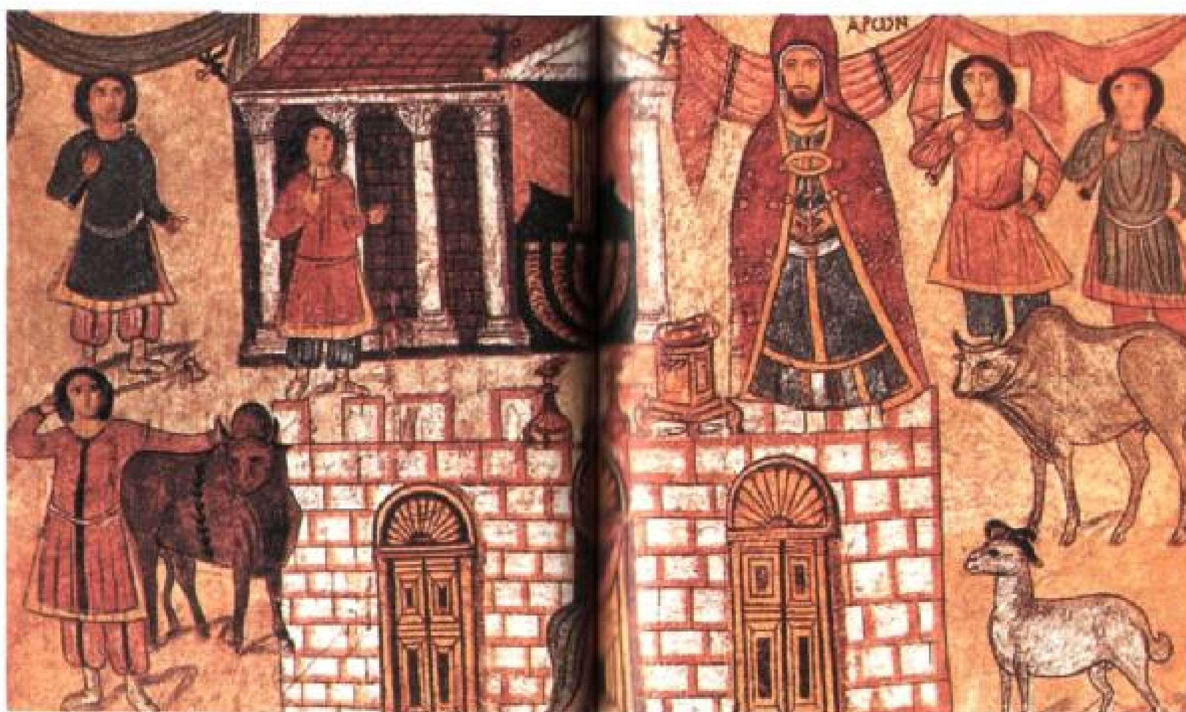
6. Jeruzsálem ábrázolása palesztinai késő antik mozaikon

7. Astarót erődítményei

8. Mózes szentélyének, az ún. tabernákulum-udvarnak a rekonstrukciója

9. Salamon temploma

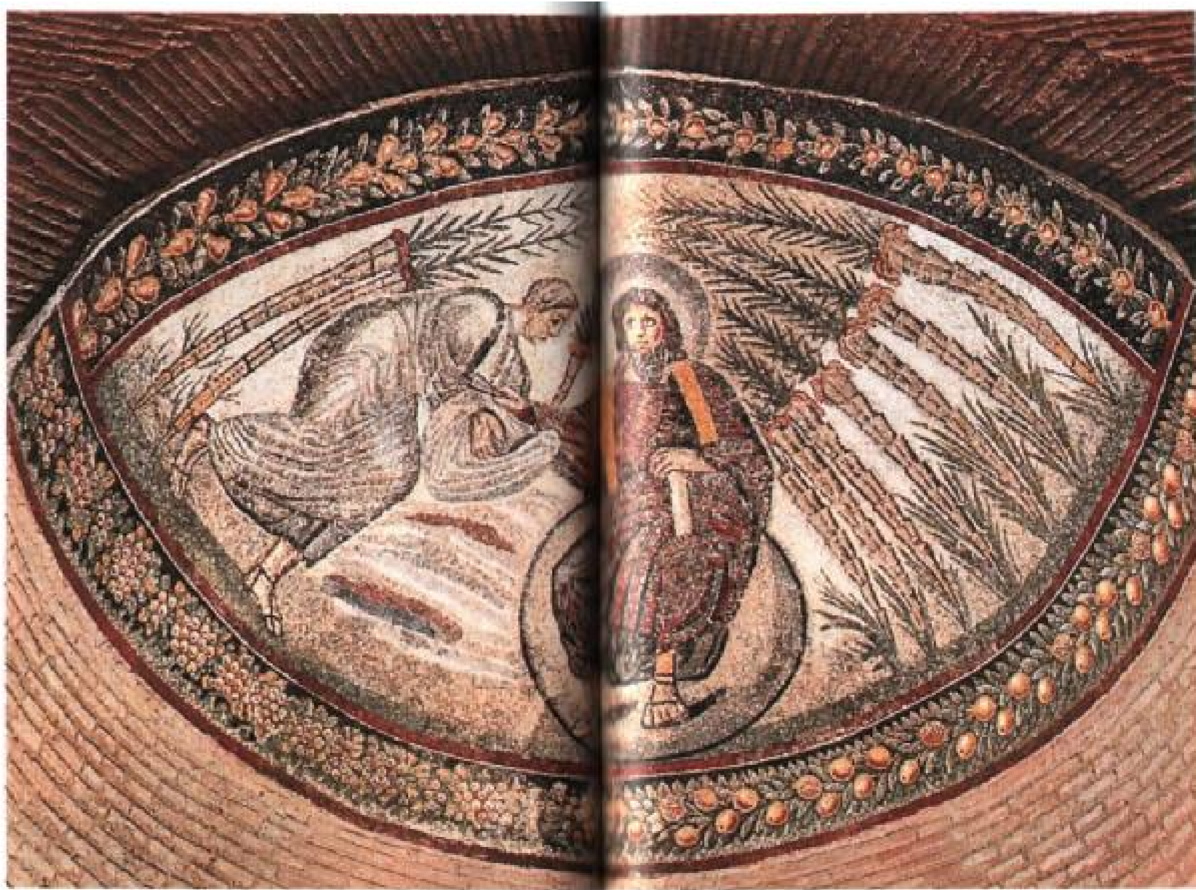
1o. Salamon templomának rekonstrukciója a szíriai
Tell-Tajanat egykori templomának romjai alapján

11. Salamon templomának rekonstrukciója az Ószövetség leírása alapján

12. Jelenet Eszter és Ahasvéros történetéből: a purim-levél

13. Az Úr átadja Mózesnek a törvénytáblákat

14. Mózes átveszi a törvénytáblákat